

Θεάτρου Πόλις. Διεπιστημονικό περιοδικό για το θέατρο και τις τέχνες

Τόμ. 1, Αρ. 1 (2017)

Τεύχος 3-4 (2017-2018) ΕΠΙΔΑΥΡΟΣ: ΣΥΓΚΡΟΥΣΕΙΣ, ΣΥΓΚΛΙΣΕΙΣ ΚΑΙ ΑΠΟΚΛΙΣΕΙΣ

Αρχαίο θέατρο Επιδαύρου και τοπική κοινωνία: Ρόλος και σημασία μιας σχέσης

Γιώργος Κόνδης

Βιβλιογραφική αναφορά:

Κόνδης Γ. (2023). Αρχαίο θέατρο Επιδαύρου και τοπική κοινωνία: Ρόλος και σημασία μιας σχέσης. *Θεάτρου Πόλις. Διεπιστημονικό περιοδικό για το θέατρο και τις τέχνες*, 1(1), 127-150. ανακτήθηκε από <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/theatropolis/article/view/34446>

Αρχαίο θέατρο Επιδαύρου και τοπική κοινωνία: Ρόλος και σημασία μιας σχέσης

Περίληψη

Όταν το 1881 αρχίζουν οι ανασκαφές στην περιοχή του Ασκληπιείου στο Λυγουριό Αργολίδας, κανείς δεν φαντάζεται τις συνέπειες που θα έχουν στην τοπική κοινωνία. Κι όμως, μια καθαρά αγροτική κοινότητα ανθρώπων, που στη μεγάλη τους πλειοψηφία ζουν σε οικονομικές συνθήκες ένδειας, θα αποτελέσει ξεχωριστό παράδειγμα μιας ιδιαίτερης σχέσης ανάμεσα στην τοπική κοινωνία και τον αρχαιολογικό χώρο. Συμμετέχει εθελοντικά στις ανασκαφές και προσφέρει την περιουσία της για να τις διευκολύνει και να αναδειχτεί ο χώρος που θα αποκτήσει παγκόσμια πολιτισμική ακτινοβολία. Η έναρξη των Επιδαυρίων το 1955, θα επηρεάσει ακόμη βαθύτερα τη σχέση αυτή και θα οδηγήσει σε σημαντικές αλλαγές όχι μόνο στην περιοχή (π.χ. υποδομές), αλλά και στην ίδια την κοινωνία (νοοτροπίες, κουλτούρα, συμπεριφορές, στάσεις ζωής). Η σημερινή προσπάθεια ανανέωσης του Φεστιβάλ με την διοργάνωση εκπαιδευτικών δομών παγκόσμιας αναφοράς, εμπλουτίζει, επίσης, τη σχέση της τοπικής κοινωνίας με τον κόσμο του Θεάτρου και επινοεί νέες πηγές γνώσεων για την ίδια ενισχύοντας τη φήμη της.

Ancien théâtre d'Epidaure et société locale: role et signification d'un relation

Abstract

Lorsqu'en 1881 commencent les fouilles à Asklepieion dans la région de Lygourio en Argolide, personne n'imaginait l'impact que cela aura sur la société locale. Pourtant, une communauté purement agricole, homes et femmes vivant en grande majorité dans des pénibles conditions économiques, se porte déjà en exemple remarquable d'une relation particulière entre la communauté et le site archéologique: participation bénévole aux fouilles et donation des terrains lui appartenant afin de faciliter la découverte qui deviendra un lieu de rayonnement mondial. Le lancement du « Festival d' Epidaure » en 1955, aura une incidence encore plus profonde sur cette relation et conduira à des changements majeurs non seulement la région (p.ex. infrastructures), mais aussi et surtout la société locale (mentalités, culture, comportements, attitudes). La recherche actuelle d'un renouvellement du festival en organisant des structures éducatives de référence mondiale, renouvelle aussi et enrichi la relation de la communauté avec le monde du théâtre, réinvente des sources éducatives pour elle aussi et renforce sa renommée.

Λέξεις κλειδιά : Επίδαυρος, Αρχαίο Θέατρο, εθελοντισμός, κοινότητα.

Μια ιστορία μέσα στην ιστορία

Τον Σεπτέμβριο του 1947, η Ομάδα Αρχαίου Θεάτρου της Σορβόννης φτάνει στο Αρχαίο Θέατρο της Επιδαύρου για μια παράσταση των *Περσών* του Αισχύλου. Ανάμεσα στους ηθοποιούς του ερασιτεχνικού θιάσου βρίσκεται και ο Ζακ Λακαριέρ (Jacques Lacarrière), του οποίου το ημερολόγιο ταξιδιού θα αποτελέσει μια εξαιρετική πηγή πληροφοριών για τη μεταπολεμική Ελλάδα. Ιδιαίτερα στο «Ελληνικό Καλοκαίρι»,¹ περιλαμβάνεται μια από τις σπάνιες καταγραφές της πρώτης μεταπολεμικής παράστασης των *Περσών* και εικόνες μιας τοπικής αγροτικής κοινωνίας² που έμελλε να εξελιχθεί παράλληλα με την αναβίωση του Αρχαίου Θεάτρου της Επιδαύρου. Η μεγάλη αξία της καταγραφής οφείλεται κυρίως στις λεπτομέρειες για τα πρόσωπα, τον καθημερινό βίο, τα πολιτισμικά στοιχεία και τη γενικότερη συγκρότηση του αγροτικού ελληνικού χώρου, που περιλαμβάνονται στο κλασικό πια βιβλίο του. Δεν είναι τυχαίος εξάλλου ο υπότιτλος «Μια καθημερινή Ελλάδα 4000 ετών», που υπογραμμίζει την ιστορική και πολιτισμική συνέχεια στον ελλαδικό γεωγραφικό χώρο, κάτι που ο Γάλλος ελληνιστής προσπάθησε να αναδείξει σε ολόκληρο το έργο του μαζί με άλλους διαπρεπείς ελληνιστές μεταξύ των οποίων, η Ζακλίν ντε Ρομιγί (Jacqueline de Romilly). Ας θυμηθούμε, αφού η εισαγωγή αφορά στο θέμα του Αρχαίου Θεάτρου της Επιδαύρου, πως στην ίδια ακριβώς λογική της ιστορικής και πολιτισμικής συνέχειας πρόσθεσε το δικό του ανεκτίμητο έργο ο Κάρολος Κουν.³

Είναι αδύνατο να κατανοήσουμε την πολύπλευρη σημασία μιας αρχαιολογικής ανακάλυψης χωρίς να εντάξουμε μέσα στο πλαίσιο αυτό της ιστορικής και πολιτισμικής συνέχειας την ένταση των συνεπειών της όχι μόνο στο επιστημονικό πεδίο αλλά και σε εκείνο της καθημερινότητας των τοπικών κοινωνιών, όπως

¹ Jacques Lacarrière, *Το Ελληνικό Καλοκαίρι. Μια καθημερινή Ελλάδα 4000 ετών*, μετ. Ιωάννας Δ. Χατζηνικολή, εκδ. Ι. Χατζηνικολή, Αθήνα, 1980. Η πρώτη έκδοση έγινε το 1975 από τον γαλλικό εκδοτικό οίκο Plon.

² «...από το Ναύπλιο στην Επίδαυρο, το αυτοκίνητό μας ακολουθεί ένα χαοτικό δρόμο, ένα χωματόδρομο όλο λακκούβες απ'τις βροχές(...) Το αυτοκίνητο σταμάτησε στην είσοδο του ιερού. Του κάκου ψάχνω το θέατρο με τα μάτια. Για την ώρα δε βλέπω άλλο από πεύκα. Απ'αυτά τα πεύκα έρχονται φωνές, κραυγές, τραγούδια ανακατεμένα με γκαρίσματα γαϊδάρων και χλιμιντρίσματα μουλαριών. Πλησιάζω στο λόφο που μας κρύβει το θέατρο, δεν πιστεύω τα μάτια μου: χιλιάδες χωριάτες κάθονται κάτω απ'τα δέντρα, μέσα στα μάρμαρα του ναού, πάνω στην πλατεία του Ασκληπιού φερμένοι απ'όλες τις γωνιές της Πελοποννήσου για να δούνε τους *Πέρσες*. Το έργο παίζεται στα γαλλικά και κανείς τους δεν θα πρέπει να καταλαβαίνει τη γλώσσα. Αλλά θα πρέπει να λεχθεί ότι με την εξαίρεση μιας παράστασης που είχε δώσει πριν τον πόλεμο, το 1936, το ίδιο αυτό Αρχαίο Θέατρο της Σορβόννης είναι η πρώτη φορά που λειτουργεί αυτό το θέατρο μετά από είκοσι πέντε αιώνες. Και για όλους, γι'αυτούς, για μας, για τους λίγους Αθηναίους που έκαναν την προσπάθεια να 'ρθουν, είναι ένα σπουδαίο γεγονός. Είναι μεσημέρι. Οι πετσέτες με τα φαγά είναι λίγο-πολύ παντού απλωμένες. Οι μουσικοί πιάνουν τα όργανα και το πανηγύρι αρχίζει. Είναι η πρώτη φορά που ακούω σημερινή ελληνική μουσική, τον ήχο του λαούτου, του αυλού, τις φιοριτούρες της λύρας. Έχω την εντύπωση ότι ξαναζεί μια αρχαία γιορτή...», ό.π., σ. 125-127.

³ «Όσοι αιώνες κι αν έχουν περάσει, όσο κι αν παραδεχτούμε τις αλλοιώσεις που υπέστη η φυλή μας μέσα στο πέρασμα του χρόνου, δεν μπορούμε να αγνοήσουμε πως ζούμε κάτω από τον ίδιο ουρανό, πως μας φωτίζει ο ίδιος ήλιος, πως μας θρέφει το ίδιο χώμα. (...) Στο Ελληνικό χωριό, στο Ελληνικό νησί και γενικά στην ύπαιθρο όπου δεν έχει ακόμη εισχωρήσει ο μηχανικός πολιτισμός του αιώνα μας και όπου ο άνθρωπος ζει και μοχθεί σε άμεση επαφή με τη φύση, οι ρυθμοί της ζωής, τα σχήματα, ακόμη και οι ήχοι, πρέπει να παρουσιάζουν καταπληκτική ομοιότητα με τους ρυθμούς και τα σχήματα και τους ήχους που αποτύπωσε στην ιστορία η ζωή της Αρχαίας Ελλάδας.» Απόσπασμα από την ομιλία του Καρόλου Κουν στη Διεθνή Διάσκεψη Θεάτρου στο Ηρώδειο, 4.7.1957, [<http://www.theatro-technis.gr/o-karolos-koun-gia-toarxaio-drama/> (20-5-2015)].

ακριβώς και στο σημαντικό εκείνο επίπεδο της συγκρότησης μιας πολιτισμικής ταυτότητας.

Η αρχαιολογική σκαπάνη αποκάλυψε έναν από τους σημαντικότερους αρχαιολογικούς χώρους του ελληνικού και παγκόσμιου πολιτισμού: το Ασκληπιείο και το Αρχαίο Θέατρο της Επιδαύρου. Όταν στις 15 Μαρτίου 1881 ο Παναγής Καββαδίας ξεκινά τις ανασκαφές στην περιοχή έξω από το Λυγουριό,⁴ ακολουθεί με πίστη το όνειρο κάθε επιστήμονα για τη μεγάλη ανακάλυψη της καριέρας του. Παρ'ότι ολοκληρωμένος και έμπειρος επιστήμονας, ίσως να μην είχε φανταστεί τη στιγμή εκείνη το πόσο η ανακάλυψη αυτή, εκτός από το σημαντικό επιστημονικό ενδιαφέρον, θα γινόταν η αφορμή, επίσης, σημαντικών κοινωνικών αλλαγών και διαφοροποιήσεων. Ιδιαίτερα η ανακάλυψη, αποκάλυψη και αποκατάσταση του Αρχαίου Θεάτρου και η συνακόλουθη λειτουργία του από τη δεκαετία του '50 στα πλαίσια της θεσμοθέτησης των «Επιδαυρίων», θα αποτελέσει το πεδίο μιας βαθύτατης ποιοτικής μεταβολής στην καθημερινότητα και τις νοοτροπίες των τοπικών κοινωνιών της περιοχής. Εάν προσθέσουμε στο γεγονός αυτό και τις εργασίες καθαρισμού και αποκατάστασης του «Μικρού Θεάτρου της Επιδαύρου» (Π. Επίδαυρος), θα έχουμε μια συνολική εικόνα της έντασης των πολιτισμικών αλλαγών που θα καθορίσουν τη μελλοντική οργάνωση των τοπικών κοινωνιών και ιδιαίτερα εκείνης του Λυγουριού, που αποτελεί το κέντρο, οικονομικά και δημογραφικά, της περιοχής. Βεβαίως το πρόβλημα της απουσίας κάθε συστηματικής έρευνας για τις κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές συνιστώσες στην διαμόρφωση και εξέλιξη των αργολικών τοπικών κοινωνιών, δημιουργεί σημαντικά κενά που δεν μπορούν να καλυφθούν στο πλαίσιο της παρούσης μελέτης. Πρόκειται όμως για μια συμβολή στην έρευνα και ανάλυση των παραπάνω συνιστωσών η οποία προκρίνει την καταγραφή στοιχείων υλικο-τεχνικής, πολιτιστικής και θεατρικής θεματολογίας. Πρόθεση του ερευνητή, που δεν έχει κανέναν απολύτως ιδιαίτερο δεσμό (καταγωγή, συγγένεια, κλπ) με την περιοχή, αλλά την γνωρίζει καταγράφοντας τις ιδιαιτερότητες της συγκρότησης και της εξέλιξής της, είναι η συστηματοποίηση των διαθέσιμων

⁴ Οι εκθέσεις για την πρόοδο των ανασκαφών που συντάσσει ο Π. Καββαδίας ιδιαίτερα της καθοριστικής τριετίας 1881-1883 φυλάσσονται από την Αρχαιολογική Υπηρεσία (Γενική Διεύθυνση Αρχαιοτήτων και Πολιτισμικής Κληρονομιάς) του Υπουργείου Πολιτισμού. Το συνολικό έργο του περιέχεται σε διάφορες εκδόσεις μέχρι και το 1906, τελευταία έκδοση για τα ευρήματα των ανασκαφών της Επιδαύρου. Παρ'ότι είχε απομακρυνθεί το 1909 από την Αρχαιολογική Εταιρία λόγω του υπέρμετρα αυταρχικού χαρακτήρα του και της πολυετούς σύγκρουσής του με τον Δ/ντή του Νομισματικού Μουσείου Ιω. Σβορώνο, ο Π. Καββαδίας άφησε ένα σπουδαίο ανασκαφικό έργο (ιδιαίτερα στην Ακρόπολη και την Επίδαυρο), ενώ η οργάνωση του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου και του Μουσείου της Ακρόπολης, είναι έργο δικό του, ιδιαίτερα από τη θέση του Γενικού Εφόρου των Αρχαιοτήτων που καταλαμβάνει το 1885. Το κτήριο του Εθν. Αρχ. Μουσείου περατώνεται το 1889 δηλαδή 23 χρόνια μετά τη θεμελίωσή του. Για την κατάταξη των γλυπτών, στην ήδη γιγαντωμένη συλλογή αρχαίων ευρημάτων του μουσείου, τοποθετείται υπεύθυνος το 1885 ο Γενικός Έφορος Π. Καββαδίας (Ν. Καλτσάς, *Το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο*, επιμ. Κοινοφελές Ίδρυμα Ιωάννη Σ. Λάτση, εκδ. Ολκός, Αθήνα, 2007, σ. 19-20). Σχετικά με το Μουσείο της Ακρόπολης, ο Π. Καββαδίας συντελεί στην αναδιαμόρφωση του μικρού υπάρχοντος μουσείου (ολοκληρώθηκε το 1874). Η έκθεση που οργανώνει τελειώνει το 1886, έτος έναρξης του ανασκαφικού έργου στην Ακρόπολη υπό την διεύθυνσή του. Χάρη στις ανασκαφές αυτές και στα εξαιρετικά ευρήματα, δημιουργείται η ανάγκη οικοδόμησης ενός νέου μουσείου που ανακοινώνεται το 1888 (Ισμ. Τριάντη, *Το Μουσείο της Ακροπόλεως*, εκδ. Ολκός, Αθήνα 1998, σ. 16-18). Ο Π. Καββαδίας απεβίωσε στις 20 Ιουλίου 1928.

πληροφοριών ώστε να αναδειχθούν οι κοινοτικές διαφοροποιήσεις και αλλαγές που προκαλούνται από ανακαλύψεις και γεγονότα μεγάλης πολιτισμικής σημασίας.⁵

Έχουμε πράγματι εδώ ένα ιδιαίτερο παράδειγμα τοπικής κοινωνίας η εξέλιξη της οποίας δεν οφείλεται αποκλειστικά σε οικονομικούς παράγοντες, αλλά στην ανακάλυψη ενός αρχαιολογικού χώρου και ιδιαίτερα ενός ξεχωριστού Αρχαίου Θεάτρου. Με αυτό θα ζυμωθεί η συνείδηση μιας καθαρά αγροτικής κοινωνίας και θα δημιουργηθούν οι προϋποθέσεις βαθύτατων εσωτερικών αλλαγών σε προσωπικό και συλλογικό επίπεδο. Η κοινωνικότητα του θεάτρου θα είναι, όπως τονίζει και ο Β. Πούχνερ,⁶ η βασική πηγή αλλαγών όχι μόνο για τις νοοτροπίες αλλά και για την υλική καθημερινότητα της κοινότητας. Επομένως, έχουν μεγάλη σημασία οι τρόποι με τους οποίους η ίδια η τοπική κοινωνία εκφράζεται για τη σχέση αυτή και δημοσιοποιεί τις απόψεις της (τοπικός τύπος, δημόσιες εκδηλώσεις, κλπ). Αυτός είναι εξάλλου ο κύριος λόγος προσανατολισμού της έρευνας στην διεξοδική καταγραφή κάθε γραπτής ή προφορικής έκφρασης που προέρχεται από την ίδια την κοινότητα. Η τοπική ιδιαιτερότητα όμως συνίσταται και στο γεγονός πως από την πρώτη ημέρα των ανασκαφών της δεκαετίας 1880, η τοπική κοινωνία, μια καθαρά αγροτική κοινωνία, ξεπερνώντας τις οικτρές οικονομικές συνθήκες επιβίωσης, σήκωσε εθελοντικά ολόκληρο το βάρος της διάσωσης και ανάδειξης ενός αρχαιολογικού χώρου και ενός αρχαίου θεάτρου που έμελλε να αποκτήσουν παγκόσμια ακτινοβολία, στο επίκεντρο της οποίας θα βρεθεί ιδιαίτερα η τοπική κοινωνία του Λυγουριού. Η ιστορική εκκίνηση γι' αυτό γίνεται, όπως σημειώνει η Δηώ Καγγελάρη, στις 11 Σεπτεμβρίου 1938 με την *Ηλέκτρα* του Σοφοκλή από το Εθνικό Θέατρο.⁷ Μερικά χρόνια μετά η «σαιζόν Επιδάουρου» θα γίνει πραγματικότητα. Τα Επιδάουρια ξεκινούν το 1955⁸ και μαζί τους ανανεώνεται και παίρνει έναν ξεχωριστό χαρακτήρα η σχέση μεταξύ της τοπικής κοινωνίας και του Αρχαίου Θεάτρου Επιδάουρου. Το Αρχαίο Θέατρο «ξεσηκώνει» και αλλάζει την κοινωνία.⁹

⁵ Η παρούσα έρευνα εγγράφεται σε μια γενικότερη ερευνητική προσπάθεια σχετικά με τη συμβολή του θεάτρου στην εξέλιξη των τοπικών κοινωνιών (σχολικό θέατρο, τοπική θεατρική παραγωγή, ρόλος των πολιτιστικών συλλόγων, κ.ά).

⁶ «Από όλες τις τέχνες, το θέατρο είναι η πιο κοινωνική τέχνη, η πιο άμεση και αποτελεσματική, η πιο προκλητική για τις αντιδράσεις των ανθρώπων, γιατί το υλικό με το οποίο δημιουργεί είναι έμπυχο, και ο άνθρωπος είναι ο πιο πειστικός φορέας νοημάτων», *Ιστορικά νεοελληνικού θεάτρου. Έξι μελετήματα*, εκδ. Παϊρίδης, Αθήνα, 1984, σ.15.

⁷ «Το απόγευμα της Κυριακής, 11 Σεπτεμβρίου 1938, στις “5 και 20’ ακριβώς”, το Εθνικό Θέατρο εγκαινίαζε τη σύγχρονη θεατρική ιστορία του αρχαίου θεάτρου της Επιδάουρου: “Ανέζησε η Σοφοκλείος τραγωδία, ανέζησε η *Ηλέκτρα* εμπρός εις το πολυάριθμον κοινόν που εξεκίνησε οι μόνον από τας Αθήνας δια να παρακολουθήσει την υψηλήν αυτήν μυσταγωγίαν αλλά και από πολλάς, γειτονικάς της Επιδάουρου, γωνιάς της Πελοποννήσου”. Τη διοργάνωση είχε αναλάβει η Περιηγητική Λέσχη με απώτερο στόχο την καθιέρωση σαιζόν Επιδάουρου», *Ελληνική Σκηνή και Θέατρο της Ιστορίας 1936-1944*, Διδακτορική Διατριβή, τ.Α΄, Α.Π.Θ, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Φιλολογίας, Θεσσαλονίκη, 2003, σ. 97.

⁸ Το Φεστιβάλ Επιδάουρου ξεκινά δοκιμαστικά στις 11 Ιουλίου 1954 με το Εθνικό Θέατρο που παρουσίασε τον *Ιππόλυτο* του Ευριπίδη σε σκηνοθεσία Δημήτρη Ροντήρη. Η ημερομηνία αυτή αναφέρεται και ως ημερομηνία έναρξης του Φεστιβάλ, αλλά τα επίσημα εγκαίνια γίνονται στις 19 Ιουνίου 1955 με την *Εκάβη* του Ευριπίδη σε σκηνοθεσία Αλέξη Μινωτή.

⁹ Θα ήταν εξαιρετικού ενδιαφέροντος μια συγκριτική μελέτη των στοιχείων που διαμορφώνουν τη σχέση αυτή και σε άλλες περιπτώσεις σε παγκόσμιο επίπεδο. Ενδεικτικά αναφέρω το άρθρο του Pierre-Etienne Heymann με τίτλο «Quand le théâtre fait bouger la société», που αναφέρεται στον κοινωνικό ρόλο του θεάτρου στο Μαλί και δημοσιεύτηκε στην *Monde Diplomatique* τον Σεπτέμβριο 1998 (σ.35).

2

Στοιχεία τοπικής ανθρωπογεωγραφίας

Ο σημερινός Δήμος Επιδαύρου αντιστοιχεί μερικώς στα όρια του παλαιού Δήμου Λήσσης όπως τον περιγράφει ο Αντ. Μηλιαράκης στη *Γεωγραφία* του.¹⁰ Η οικονομία του Λυγουριού και των γύρω από αυτό χωριών είναι καθαρά αγροτική¹¹ με σημαντικό βαθμό αυτάρκειας, καθώς οι αποστάσεις, ιδιαίτερα από το Ναύπλιο, είναι μεγάλες. Εκτός από την κτηνοτροφία, η αγροτική παραγωγή σίτου, λαδιού, ρεβιθιών, οίνου και καπνού, απασχολεί το σύνολο του πληθυσμού της περιοχής. Στο επίπεδο των οικονομικών δοσοληψιών, οι παραδοσιακές μορφές δανεισμού και τοκογλυφίας κυριαρχούν. Δεκάδες είναι οι συμβολαιογραφικές πράξεις που έχουν δημοσιευτεί χάρη στην προσπάθεια της τοπικής έρευνας¹² και οι οποίες μας δίνουν μια σαφή εικόνα των οικονομικών συναλλαγών σε όλα τα επίπεδα της κοινωνικής ζωής (αγορές, δάνεια, προίκα, δωρεές, κλπ.). Η αναφορά σχετικής πράξης από την οποία καθορίζεται πως «ο οφειλέτης δεσμεύεται ενυπόγραφα για την παράδοση της σοδειάς έναντι μετρητών που έλαβε ή έναντι οφειλών στο μαγαζί»,¹³ αποτελεί ουσιαστικά τον κανόνα του τοπικού οικονομικού συστήματος συναλλαγών και της απορρέουσας τοκογλυφίας.¹⁴ Ταυτόχρονα όμως, η κοινοτική συνοχή ενδυναμώνεται και από δωρεές (οικοπέδων, εσόδων από χρήση βοσκοτόπων, κλπ.) που κατοχυρώνονται με ιδιωτικά ή ομαδικά συμφωνητικά και συμβολαιογραφικές πράξεις. Με τις δωρεές αυτές πραγματοποιούνται διάφορα έργα, μεταξύ των οποίων και η διαμόρφωση δημόσιων χώρων, σημαντικότεροι από τους οποίους είναι οι πλατείες και οι ναοί. Όπως θα δούμε και στη συνέχεια, χωρίς την έντονα αναπτυγμένη τοπική ταυτότητα και την κοινωνική συνοχή, θα ήταν ίσως πολύ δύσκολη έως αδύνατη η αποκάλυψη του αρχαιολογικού χώρου, που οφείλεται πρωτίστως στις δωρεές σε γη και εθελοντική εργασία των κατοίκων του Λυγουριού.

Σταδιακά επίσης αναπτύσσεται το εμπόριο χάρη κυρίως στη λειτουργία του αρχαιολογικού χώρου και του θεάτρου. Το οδικό δίκτυο που κατασκευάζεται στο τέλος του 19^{ου} αιώνα βοηθά πολλαπλά την ανάπτυξη της περιοχής, αλλά παραμένει για μεγάλο χρονικό διάστημα χωμάτινο. Για πάρα πολλά χρόνια οι δρόμοι του Λυγουριού είναι επίσης χωμάτινοι, με αποτέλεσμα να δημιουργείται ένα αφόρητο περιβάλλον σκόνης τους καλοκαιρινούς μήνες και αντίστροφα αδιάβατης λάσπης το

¹⁰ «Ο δήμος Λήσσης είναι Γ' τάξεως· συνέστη τω 1869. Έχει κατοίκους 1.076 και δημότας 971. Σύγκειται δ' εκ τριών χωριών του Λυγουριού, του Αδαμίου και του Κορωνίου. (...) Πρωτεύουσα του δήμου είνε το Λυγουριό, αρχαίον χωρίον, οικούμενον υπό 170 οικογενειών, κείμενον επί υψώματος βορειοανατολικάς της ομώνυμου πεδιάδος· το χωρίον υδρεύεται εκ φρεάτων. Απέχει του Ναυπλίου 5 ώρας», *Γεωγραφία Πολιτική, Νέα και Αρχαία του Νομού Αργολίδος και Κορινθίας*, εκδ. Εστίας, Αθήνα, 1886, σ. 86-89.

¹¹ Στην πληρέστερη τοπική έρευνα που έχει δημοσιευτεί μέχρι σήμερα των Γιάννη Γ. Σαρρή, Νικολάου Ι. Καλαματιανού και Βασιλείου Γ. Μπιμπή, *Λυγουριού Ενορίες 1701-2013*, Λυγουριό, 2014, καταγράφονται αρκετές λεπτομέρειες για την αγροτο-κτηνοτροφική συγκρότηση της τοπικής οικονομίας και τις μεταβολές που γνώρισε σταδιακά, οι οποίες όμως δεν άλλαξαν ριζικά τον οικονομικό καμβά της περιοχής (σ.37-45).

¹² Αναφέρομαι στις δυο βασικές δημοσιευμένες έρευνες τοπικής ιστορίας των Γ. Σαρρή, Ν. Καλαματιανού και Β. Μπιμπή, *Λυγουριού Ενορίες, ό.π.* και Ν. Ι. Καλαματιανός, *Το τεφτέρι του παππού*, Λυγουριό, 2015.

¹³ Ν. Ι. Καλαματιανός, *ό.π.*, σ.98.

¹⁴ Περισσότερο αναλυτική για το σύστημα αυτό είναι η έρευνα των Γ. Σαρρή, Ν. Καλαματιανού και Β. Μπιμπή με την παράθεση πλήθους συμβολαιογραφικών πράξεων και περιπτώσεων τοκογλυφίας, ακόμη και από ιερείς!, *ό.π.*

χειμώνα.¹⁵ Ο κύριος δρόμος που ενώνει το Λυγουριό με το Ναύπλιο κατασκευάζεται χάρη στα σημαντικά αποτελέσματα των ανασκαφών¹⁶ αλλά παραμένει χωματόδρομος, όπως συμπεραίνουμε από τις καταγραφές, μέχρι και την πρώτη μεταπολεμική περίοδο.

Όπως και σε πολλές άλλες αγροτικές κοινωνίες της περιόδου αυτής, η έλλειψη ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης και βασικών υποδομών δημόσιας υγιεινής επιτείνει τα προβλήματα που αντιμετωπίζει ο πληθυσμός όπως η φυματίωση, η ελονοσία, η παιδική θνησιμότητα, κ.ά.¹⁷ Δεν είναι τυχαίο πως η εμφάνιση και εγκατάσταση του πρώτου γιατρού στο Λυγουριό αποτελεί την σημαντικότερη αλλαγή που γνωρίζει η τοπική κοινωνία στην καθημερινότητά της. Ο Θεοδόσιος Καλαματιανός είναι ο πρώτος γιατρός που εγκαθίσταται στο Λυγουριό το 1928, ανακουφίζοντας και βοηθώντας τους κατοίκους σε σημαντικά ζητήματα ατομικής και δημόσιας υγιεινής.¹⁸

Τα δημογραφικά αποτυπώματα στην εξέλιξη του Λυγουριού και της ευρύτερης περιοχής είναι επίσης ενδεικτικά των αλλαγών που προκαλούνται με την εμφάνιση του κόσμου του θεάτρου και τις ανάγκες που δημιουργεί. Στο εξαιρετικό ντοκιμαντέρ του αείμνηστου Γιώργου Αντωνίου με τίτλο *Λυγουριό και Αρχαίο Θέατρο*¹⁹ προκύπτει από τις συνεντεύξεις, μεταξύ πολλών άλλων στοιχείων, και η «υποχρέωση» των κατοίκων που άρχιζαν να ενοικιάζουν δωμάτια σε ηθοποιούς, να προσθέτουν στις οικίες τους χώρους υγιεινής (W.C, ντουζιέρες, κλπ.) παντελώς

¹⁵ Ο Στ. Κρασιώτης παραθέτει σε άρθρο του στην εφημερίδα *Εθνος* «Το Φεστιβάλ Επιδαύρου είχε χθες πολύν κόσμο», 12 Ιουλίου 1954), μεταξύ άλλων, και το ζήτημα των χωματόδρομων με αφορμή την πρώτη και ιστορική παράσταση των Επιδαυρίων το 1954: «δεν καταβρέχθησαν επαρκώς οι εσωτερικοί δρόμοι με αποτέλεσμα η σκόνη να είναι πολλές φορές αφόρητη, τα πρόχειρα από πλαίσινα ξύλινα και τοιχώματα πάνινα αποχωρητήρια ήσαν πολύ προχειροφτιαγμένα και οπωσδήποτε ακατάλληλα για κυρίες...»

Το άρθρο περιλαμβάνεται μαζί με άλλα σε επετειακή έκδοση της τοπικής εφημερίδας. *Εδώ Λυγουριό* με τίτλο : «11 Ιουλίου 1954: πριν από σαράντα χρόνια ξεκίνησε ο θεσμός των Επιδαυρίων», Ιούλιος 1994, σ. 4-5.

¹⁶ «Προς ευκολίαν της μεταβάσεως των φιλαρχαίων εις το Ιερόν μετά τας γενομένας ανασκαφάς, και χάριν της συγκοινωνίας του από κέντρου τούτου μεσογειού δήμου, κατεσκευάσθη αμαξιτός οδός από Ναυπλίου μέχρι Ιερού, διερχομένη και δια του Λιγουριού μήκους 24,740 μέτρων· εχαράχθη δε, αλλ' ούπω κατεσκευάσθη και προέκτασις ταύτης μέχρι παλαιάς Επιδαύρου.», ό.π., σ.87.

¹⁷ Στο βιβλίο του για την οικογενειακή γενεαλογία που περιέχει αρκετά στοιχεία για το Λυγουριό του 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα, ο Νικ. Ι. Καλαματιανός αναφέρει τις καταγραφές που κάνει η ενορία της Αγ. Τριάδας Λυγουριού σχετικά με τις αιτίες θανάτου μέχρι και το 1939. Ως προς τη μεγαλύτερη συχνότητα αναφέρονται η ελονοσία, οι εντερίτιδες/δυσεντερίες, αθρενία, ατροφία, καχεξία, ιδίως για νεογνά και ηλικιωμένους, κ.ά. Σταδιακά άλλοι γιατροί θα εγκατασταθούν στο Λυγουριό και θα συμβάλουν σημαντικά στην βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης και δημόσιας υγιεινής. Ιδιαίτερη αναφορά γίνεται στο γιατρό Κωνσταντίνο Δ. Καλαματιανό που εγκαταστάθηκε στο χωριό το 1932, ό.π., σ.156-157.

¹⁸ Ο Γιάννης Καρολόγος αναφέρει σχετικά πως η εμφάνιση του γιατρού έδωσε «ελπίδα και ανακούφιση σε όλους... ένας γιατρός που θα 'δινε καθημερινά τη μάχη για τη γιατρεία, χωρίς ωράριο, χωρίς αργίες, χωρίς ν'απλώνει το χέρι του για αμοιβή, αφού συναντούσε παντού την ανέχεια και τη δυστυχία... στον Τυρό, στα Σαπουνέικα, στα Μέλανα... εκεί και ο Καλαματιανός με το κόκκινο άλογό του. Ένας γιατρός χωρίς σύνορα.». Πρόκειται για άρθρο που δημοσιεύτηκε στην τοπική εφημ. *Εδώ Λυγουριό* τον Σεπτέμβριο 1997 (φ. 93) και περιλαμβάνεται στο βιβλίο του Νικ. Ι. Καλαματιανού, ό.π., σ.159.

¹⁹ Πρόκειται για ένα μοναδικό ντοκιμαντέρ σχετικά με τις εξελίξεις που γνωρίζει η τοπική κοινωνία χάρη στις ανασκαφές και τη θεσμοθέτηση των Επιδαυρίων, στηριζόμενο κυρίως σε συνεντεύξεις κατοίκων που βίωσαν τις εξελίξεις αυτές. Το ντοκιμαντέρ παρουσιάστηκε στο 9^ο Διεθνές Φεστιβάλ Ντοκιμαντέρ Θεσσαλονίκης στις 18 Μαρτίου 2007 και απέσπασε θετικές κριτικές.

άγνωστους γι' αυτούς μέχρι τότε. Από την άποψη αυτή, θα παρατηρηθεί μια ριζική μεταβολή στις συνήθειες από τα μέσα της δεκαετίας του '50 και μετά, που θα την παρακολουθήσουμε στη συνέχεια. Η δημογραφική εξέλιξη αποτελεί, όπως σημείωσα, έναν από τους σημαντικότερους δείκτες των εξελίξεων αυτών. Ενδεικτικά αναφέρω πως από τα στοιχεία του Αντ. Μηλιαράκη το 1886 (1076 κάτοικοι συνολικά στο Δήμο Λήσσης με πρωτεύουσα το Λυγουριό), περνάμε στη μετονομασία του σε Δήμο Ασκληπιείου²⁰ και στην απογραφή του 1896 (1617 κάτοικοι). Στην απογραφή του 1920, 1.991 κάτοικοι απογράφονται στην κοινότητα Λυγουριού και μέσα από αλληπάλληλες διοικητικές αλλαγές στον χάρτη της Τοπικής Αυτοδιοίκησης,²¹ οι απογραφές καταγράφουν την αυξητική δημογραφική τάση στο δήμο και στο Λυγουριό που αποτελεί πάντα την πρωτεύουσά του.²²

Τελειώνοντας τη σύντομη αυτή αναφορά, πρέπει να σημειώσω τη σημασία δυο τεχνικών στοιχείων που συνέβαλαν καθοριστικά στην ανάπτυξη της περιοχής: η κατασκευή/βελτίωση του οδικού δικτύου και η ηλεκτροδότηση. Δυο βασικές υποδομές που ξεκίνησαν να υλοποιούνται χάρη στα σπουδαία ανασκαφικά ευρήματα και τη θεσμοθέτηση των «Επιδaurίων», που θα μετατρέψουν το αγροτικό Λυγουριό και ολόκληρη τη γύρω περιοχή σε πολιτιστικό κέντρο παγκόσμιας ακτινοβολίας. Ήδη από την αρχή της δεκαετίας του 1990 γίνονται αναφορές στις ελλείψεις βασικών υποδομών (δρόμων, χώρων στάθμευσης, ξενοδοχείων, συνεδριακών χώρων, κλπ.).²³ Ανέφερα ήδη πως η κεντρική αρτηρία που συνδέει το Ναύπλιο με το Λυγουριό και τον αρχαιολογικό χώρο χαράχθηκε και κατασκευάστηκε προπολεμικά ώστε να διευκολυνθούν οι ανασκαφικές δραστηριότητες. Σ' αυτό συνέβαλε και η απαίτηση των κατοίκων για την οδική σύνδεση της περιοχής με το Ναύπλιο, που περιλαμβάνεται στη συμβολαιογραφική πράξη της δωρεάς σε γη που πραγματοποιούν.²⁴ Θα επανέλθουμε στη σημασία της σημαντικής αυτής πράξης με την οποία δημιουργούνται και οι πρώτες βασικές υποδομές οδικού δικτύου στην περιοχή. Δεν υπάρχουν ποσοτικά στοιχεία δηλωτικά των μεταφορικών δυνατοτήτων σε συνάρτηση με το οδικό δίκτυο. Καταγράφουμε όμως τις μαρτυρίες των κατοίκων βάσει των οποίων παρατηρείται η σταδιακή μείωση χρήσης ζώων και η απαρχή εκτεταμένης χρήσης της αυτοκίνησης (ιδιαίτερα των «αγροτικών» αυτοκίνητων), μόλις από τη δεκαετία του 1970!²⁵ Καταλυτική πρέπει να θεωρείται για τα έργα αυτά

²⁰ Β.Δ 25^{ης} Αυγούστου 1893/ΦΕΚ 204.

²¹ Οι δυο μεγαλύτερες σημαντικές και πρόσφατες αλλαγές είναι εκείνη του 1997 πιο γνωστή ως μεταρρύθμιση «Ι. Καποδίστριας» με τη διεύρυνση σε νέο δήμο Ασκληπιείου με έδρα το Λυγουριό (Ν. 2539/1997/ΦΕΚ 244/τ.Α'4-12-1997) και η μεταρρύθμιση του 2010 γνωστή ως «Πρόγραμμα Καλλικράτης» με τον οποίο συγχωνεύονται οι πρώην δήμοι Ασκληπιείου και Επιδαύρου στο νέο σχήμα «Δήμος Επιδαύρου» με έδρα το Ασκληπιείο (Λυγουριό – Ν.3852/2010/ΦΕΚ 87/τ.Α'7-6-2010).

²² Μια σύντομη αναφορά στους αριθμούς των απογραφών για το Λυγουριό: 1961:1.621 κάτοικοι, 1991: 2.182 κάτοικοι, 2001: 2.678 κάτοικοι, 2011: 2.504 κάτοικοι. Τα στοιχεία από την έρευνα των Γιάννη Γ. Σαρρή, Νίκου Ι. Καλαματιανού και Βασιλείου Γ. Μπιμπή, *Λυγουριού Ενορίες...*, ό.π., σ. 48-54.

²³ «Στροφή», εφημ. *Εδώ Λυγουριό*, Σεπτ. 1993, φ.59.

²⁴ «Εδήλωσαν δε οι ανωτέρω συμβαλλόμενοι, ως αντάλλαγμα της προσφοράς των κτημάτων αυτών, εύχονται ίνα το Διοικητικόν Συμβούλιον της ειρημένης εταιρίας ενεργήσει.....προς δε να κατασκευάσει αμαξωτήν οδόν εκ Ναυπλίου εις το Ιερόν Ασκληπιού». Πρόκειται για την σημαντική «Παραίτηση δικαιωμάτων υπέρ της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρίας» (συμβόλαιο 250/6-8-1879), με την οποία οι κάτοικοι του Λυγουριού παραχωρούν τα κτήματά τους για τις ανασκαφικές ανάγκες. Ολόκληρο το συμβόλαιο παρατίθεται στην έρευνα των Γ. Σαρρή, Ν. Καλαματιανού και Β. Μπιμπή, *Λυγουριού Ενορίες*, ό.π., σ. 138-143.

²⁵ Το πρώτο «αγροτικό» αυτοκίνητο κυκλοφόρησε στο Λυγουριό το 1972. Βεβαίως, υπάρχουν και τα λίγα μέσα μαζικής μεταφοράς (λεωφορεία, κ.ά) ήδη από την προπολεμική περίοδο. Οι πληροφορίες

όπως επίσης και για την ηλεκτροδότηση των οδικών αξόνων, του αρχαιολογικού χώρου/θεάτρου και μετέπειτα του Λυγουριού, η έλευση της Μαρίας Κάλλας στο θέατρο το 1960 και το 1961 (*Νόρμα* του Μπελίνι (Bellini) και *Μήδεια* του Κερουμπίνι (Cherubini) και η τεράστια επιτυχία που είχαν οι παραστάσεις για την εποχή εκείνη, δεδομένων των δυσκολιών μετακίνησης. Ο Γ. Αντωνίου αναφέρει άρθρο της εφημερίδας *Καθημερινή*, στο οποίο περιγράφεται το πρόβλημα της έλλειψης ηλεκτροδότησης.²⁶

Η Αιμ. Αθανασίου σημειώνει πως για τις πρώτες παραστάσεις, προκειμένου να ξεπεραστούν οι τεχνικές δυσκολίες, ιδιαίτερα του φωτισμού, έγινε χρήση γεννήτριας του Ελληνικού Στρατού.²⁷ Θεωρεί δε πως η παρουσία της Μ. Κάλλας στο Αρχαίο Θέατρο της Επιδαύρου θα λειτουργήσει καταλυτικά για την έναρξη μιας σειράς έργων υποδομής²⁸ όπως «την ύδρευση της περιοχής, την ηλεκτροδότηση του αρχαιολογικού χώρου, τη διαμόρφωση και τον ηλεκτροφωτισμό των χώρων στάθμευσης και των οδών προσπέλασης στο θέατρο, τη διαμόρφωση των προσβάσεων και των μονοπατιών, την κατασκευή των δημόσιων δρόμων Ναυπλίου-Επιδαύρου και Λυγουριού-Παλαιάς Επιδαύρου»,²⁹ κ.α. Με την παρέμβαση και την εντολή του τότε Πρωθυπουργού Κων. Καραμανλή γίνονται σε χρόνο ρεκόρ τα έργα ηλεκτροδότησης από τον υποσταθμό της ΔΕΗ στη Δαλαμανάρα και στις 20 Ιουνίου 1961³⁰ ένα μεγάλο έργο ανάπτυξης της περιοχής γίνεται πραγματικότητα και δημιουργεί νέες συνθήκες που θα αλλάξουν ριζικά το αγροτικό τοπίο του Λυγουριού και την πρόσβαση στον αρχαιολογικό χώρο του Ασκληπιείου.

αντλούνται από προσωπικές συνεντεύξεις με κατοίκους του Λυγουριού και τη διασταύρωσή τους με τις μαρτυρίες του ντοκιμαντέρ του Γιώργου Αντωνίου για τη σχέση του Αρχαίου θεάτρου με την τοπική κοινωνία, ό.π. Πληροφορίες επίσης αντλούνται, για τα θέματα αυτά, από το λογοτεχνικό έργο του Γιάννη Ι. Σαρρή με τίτλο *Στ'Ανάπλι και στο Λυγουριό*, εκδ. Η ΘΟΛΟΣ, Λυγουριό, 2007. Είναι πάντως χαρακτηριστικές οι κριτικές που γίνονται αργότερα για την ασφαλοδότηση των δρόμων ιδιαίτερα εκείνων που οδηγούν στο Θέατρο και χαρακτηρίζουν τη λογική των δημόσιων έργων στη χώρα μας. «Επρεπε να φτάσει η μέρα της Συναυλίας Καρέρας-Καμπαγιέ», σημειώνεται σε σχόλιο της τοπικής εφημερίδας, «ο Πρωθυπουργός της χώρας και 18 Ευρωπαίοι Υπουργοί και 40 Δήμαρχοι για να στρωθούν με πίσσα οι δυο ξεχαρβαλωμένοι δρόμοι που διασχίζουν τον αρχαιολογικό χώρο και καταλήγουν στο θέατρο», («Προχειρότητες», *Εδώ Λυγουριό*, Σεπτ. 1993, φ.59).

²⁶ Χρειάζεται να ηλεκτροφωτιστεί ο δρόμος των 27 χιλιομέτρων από Ναυπλίου εις Επίδαυρον, διότι εις τον δρόμον αυτόν, στενόν και με πολλές αποτόμους στροφάς, κινούνται ταυτοχρόνως κατά τας νυκτερινάς ώρας εκατοντάδες τροχοφόρα. Εξάλλου δεν πιστεύουμε ότι η εντύπωση που αποκομίζουν οι ξένοι κατά την διαδρομήν των προς το Ναύπλιον την νύκτα, όταν περνούν ανάμεσα από τόσα χωριά φωτισμένα με λάμπες πετρελαίου ή με λυχνάρια, ημπορεί να είναι κολακευτική δια τον πολιτισμόν των νεωτέρων Ελλήνων.

«Το Αρχαίο Θέατρο της Επιδαύρου και το Λυγουριό. Μια θεατρική αναδρομή στο πρόσφατο παρελθόν», *Αναγέννηση*, Άργος, 331(1995) 4-5.

²⁷ *Το αρχαιολογικό τοπίο της Επιδαύρου: Φορέας νοήματος και όχημα εκμοντερνισμού*, στο: *Τοπία Τουρισμού. Ανακατασκευάζοντας την Ελλάδα*, (επιμ. Γ. Αίσωπος), εκδ. Δομές, Αθήνα, (2^η αναθεωρημένη έκδοση), 2015, σ. 238-252 (243-44).

²⁸ Η ίδια κατάσταση χαρακτηρίζει και το επίπεδο των επικοινωνιών. Εκτός από το λεγόμενο «κοινωνικό τηλέφωνο» δεν υπήρχε άλλη σύνδεση μέχρι τη δεκαετία του 1960. Είναι χαρακτηριστική η επισήμανση ενός γνωστού στο Λυγουριό εστιατόρα, του Λεωνίδα Λιακόπουλου που ανοίγει το πρώτο εστιατόριο για τις ανάγκες σίτισης των ανθρώπων του θεάτρου : «Το '60 υπήρχε μόνο ένα τηλέφωνο εδώ, του μαγαζιού, το 115, και όταν σχόλαγαν οι ηθοποιοί γινόταν ουρά για να μιλήσουν κι έτσι ακούγαμε όλη τους τη ζωή», δημοσιευμένη συνέντευξη 30-7-2016, [http://www.lifo.gr/articles/travel_articles/109254 (6-8-2016)].

²⁹ ό.π., σ.248.

³⁰ Η εφημ. *Αργοναυπλία* σημειώνει για την ημέρα εκείνη : «... την κεκανονισμένην ώραν ο Πρόεδρος της Κοινότητος επέσεν τον διακόπτην και άπλετον φως εδόθη εις την δημοσίαν οδόν και τα καταστήματα, άτινα είχαν κάμει εγκαταστάσεις και συνδέσεις, και ούτω ικανοποιήθη εις πόθος του Λυγουριού», 22 Ιουνίου 1961, φ. 918.

Παρά τις βελτιώσεις αυτές υπήρχε πάντα η αγωνία μιας αναπάντεχης παρέμβασης κατά τη διάρκεια της παράστασης, όπως εκείνη της «ηχητικής παρενόχλησης από την ύπαρξη πολλών γαϊδουριών στη γύρω περιοχή».³¹ Η ηχητική «παρενόχληση» από το φυσικό περιβάλλον του θεάτρου δεν έμενε απλός φόβος των διοργανωτών, αλλά ενίοτε γινόταν πραγματικότητα παρ'ότι, μερικές φορές, έμοιαζε να αποτελεί μέρος της σκηνοθεσίας. Ο Διονύσιος Ρώμας, σε άρθρο του σχετικά με την παράσταση της 11^{ης} Ιουλίου 1954³² αναφέρεται με γλαφυρότητα στα περιστατικά αυτά.³³

Ταυτόχρονα, η τοπική κοινωνία θα ταυτίζει όλο και περισσότερο την ύπαρξή της με το Αρχαίο Θέατρο.

Τοπική κοινωνία και Αρχαίο Θέατρο Επιδαύρου Η ταύτιση

3

Η γειτνίαση με τον αρχαιολογικό χώρο του Θεάτρου κανένα δικαίωμα δεν παρέχει στους κατοίκους της περιοχής παρά μόνο ένα προνόμιο, ότι κατοικούν στην περιοχή. Προνόμιο το οποίο τους καθιστά οικοδεσπότες – φύλακες της περιοχής, υπόλογους στον υπόλοιπο κόσμο. Φύλακες υλικών πραγμάτων και πνευματικών αξιών, κυρίως όταν πρόκειται για τα Επιδαύρια. Και έχουν αποδείξει οι Λυγουριάτες, στο παρελθόν, ότι προστατεύουν επάξια και τιμούν τα Επιδαύρια και τον Πολιτισμό.

Με τα λόγια αυτά οριοθετείται σε άρθρο της Καρολίνας Αννίνου,³⁴ η συνείδηση της σχέσης που έχει αναπτυχθεί ανάμεσα στην τοπική κοινωνία και τον αρχαιολογικό χώρο του Ασκληπιείου, ιδιαίτερα δε του Αρχαίου Θεάτρου. Ήδη από τις πρώτες ανασκαφικές προσπάθειες οι κάτοικοι, γυναίκες και άντρες, συμμετέχουν εθελοντικά βοηθώντας στην ανάδειξη του αρχαιολογικού χώρου. Δεκάδες εργάστηκαν στις ανασκαφές και έζησαν όλα τα στάδια της αποκάλυψης του αρχαιολογικού χώρου και της αποκατάστασής του. Σταδιακά η τοπική κοινωνία διαμορφώνει συνείδηση της αξίας και του μεγαλείου αυτού του χώρου, που φέρνει στο φως της μέρας η αρχαιολογική σκαπάνη. Είναι η αρχή μιας διαδικασίας ταύτισης

³¹ Αιμ. Αθανασίου, ό.π., σ.249.

³² *Ιππόλυτος* του Ευριπίδη σε σκηνοθεσία Δημ. Ροντήρη, με τον Αλέκο Αλεξανδράκη. Θεωρείται η ιδρυτική παράσταση των «Επιδαυρίων», παρ'ότι τα επίσημα εγκαίνια γίνονται ένα χρόνο μετά, το 1955.

³³ Εφημ. *Ελευθερία*, «Αστάθμητοι παράγοντες», 13 Ιουλίου 1954. «Κάθε φορά που ένοιωσα μια άφατη καλλιτεχνική χαρά μέσα στο ελληνικό ύπαιθρο, ο Μεγάλος Σκηνοθέτης την είχε συμπληρώσει με τον τρόπο του. Ποιός ξέχασε ποτέ τους αετούς που πετούσανε πάνω από τον αλυσοδεμένο Προμηθέα στις Δελφικές εορτές του Σικελιανού! Αναρίθμητες οι περιπτώσεις και η χθεσινή παράσταση του *Ιππόλυτου* δεν ξέφυγε από τον κανόνα: το ομαδικό παράπονο του χορού και τον πόνο της παντέρμης ερωτευμένης Φαίδρας, συνώδευε κάπου μακριά η μονότονη, τυραννική στην επανάληψή της, φωνή μιας θλιμμένης κουκουβάγιας! Αχ! Αυτοί οι αστάθμητοι παράγοντες!»

Αναφέρεται στο περιοδικό *Θεατρικά*, «Χρονικό των Επιδαυρίων 1954-1975. Χρονικό ζωής και τέχνης ενός θεάτρου», Αφιέρωμα, με την γενική εποπτεία του Αλέξη Σολωμού. Αθήνα, 1975 (24).

³⁴ «Το αυτονόητο», εφημ. *Εδώ Λυγουριό*, Απρίλιος 1997, φ. 90.

με το χώρο και την ιστορία του, η σκέψη πως η τοπική κοινωνία, «οι Λυγουριάτες», έχει έναν ιδιαίτερο ρόλο να διαδραματίσει στο νέο αυτό τοπίο. Η διαδικασία ταύτισης είναι τόσο ισχυρή, ώστε ήδη το 1879, προκειμένου να διευκολυνθεί η έναρξη των ανασκαφών, οι Λυγουριάτες παραχωρούν τα κτήματά τους στην περιοχή με συμβολαιογραφική πράξη! Είναι η πρώτη οικονομικά μεγάλη και συμβολικά ισχυρή συμμετοχή της τοπική κοινωνίας στη διάσωση και ανάδειξη των μνημείων της περιοχής τους. Στις 6 Αυγούστου 1879 οι κάτοικοι του Λυγουριού υπογράφουν την παρακάτω συμβολαιογραφική πράξη συμβολαίου με αριθμό 250.

Παραίτηση δικαιωμάτων υπέρ της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρίας, κλπ.

Εν Λυγουριώ σήμερον την έκτην Αυγούστου του χιλιοστού οκτακοσιοστού εβδομηκοστού ενάτου έτους και ημέραν δευτέραν μ. μεσημβρίαν, ενώπιον εμού εν τω ενταύθα Δημαρχείω μεταβάντος και ενεργούντος Συμβολαιογραφικήν υπηρεσίαν Συμβολαιογραφούντος Ειρηνοδίκου Επιδαύρου Νικολάου Διονυσιάδου... (ακολουθούν ονόματα μαρτύρων) ...εμφανισθέντες οι ωσαύτως μη εξαιρετέοι και ωσαύτως γνωστοί εις εμέ και τους μάρτυρας... (ακολουθούν ονόματα κατοίκων)... ομολόγησαν εκουσίως και εν γνώσει τάδε: ότι έχοντες εις την απεριόριστον κυριότητα και κατοχή των εις διαφόρους θέσεις, ένθα υπάρχει το ιερόν του Ασκληπιού κατά την περιφέρειαν της κωμοπόλεως Λυγουριού του Δήμου Λήσσης, ως υπάρχει εκεί σε και τα εξής αρχαία, αμφιθέατρον, στάδιον, δεξαμεναί, θεμέλια ναών και λοιπαί αρχαιότητες, διάφορα κτήματα, ελαιόδενδρα και αχλαδιές, συνορευόμενα μεταξύ των και θέλοντες να ευκολίνωσιν την εν Αθήναις Αρχαιολογικήν Εταιρίαν εις τας μελέτας και ερεύνας αυτής, χάριν της επιστήμης, παραχωρούν εις το Διοικητικόν Συμβούλιον της εν λόγω αρχαιολογικής εταιρίας, το δικαίωμα όπως ενεργήση, οίας νομίση καλόν να κάμη έρευνας και ανασκαφάς επί των κτημάτων αυτών, κατασκευάσει οδούς δι' αυτών, παραπήγματα, οικήματα, και ό,τι άλλο προς εργασίαν χρήσιμον, παραιτούμενοι παντός δικαιώματος χορηγούμενου αυτοίς κατά τον περί αρχαιοτήτων νόμον επί των ανακαλυφθησομένων αρχαιοτήτων, άτινα παραχωρούντες εις την Αρχαιολογικήν Εταιρίαν, ως και πάσης αποζημιώσεως δια τας τυχόν γενομένας εδαφικάς μεταβολάς επί των κτημάτων ή κατάληψιν δι' ανέγερσιν παραπηγμάτων ή άλλην αιτίαν.(...)³⁵

Η εθελοντική συμμετοχή στις ανασκαφές και η παραχώρηση περιουσίας από τα μέλη μιας αγροτικής κοινότητας σε μια δύσκολη εποχή, αποτελούν μια σημαντική πρώτη ένδειξη της σχέσης που δημιουργεί ο αρχαιολογικός χώρος με την τοπική κοινωνία. Δεν θα είναι εξάλλου η μοναδική φορά μιας τέτοιας παραχώρησης. Παρενθετικά σημειώνω πως έναν σχεδόν αιώνα αργότερα, θα συμβεί το ίδιο με την αποκάλυψη και αποκατάσταση της «Μικρής Επιδαύρου», που ξεκινά με τον εντοπισμό της από την έφορο αρχαιοτήτων Αργολίδας κ. Ευαγγελία Δειλάκη-Πρωτονοταρίου, το 1970, και την αρχή των ανασκαφών στο «χωράφι του μπάρμπα-Χρήστου και της κυρα Ευμορφίας» που παραχώρησαν το χώρο για τις ανασκαφές.³⁶

³⁵ βλ. Γ. Σαρρής, Ν. Καλαματιανός, Β. Μπιμπής, *Λυγουριού Ενορίες...*, ό.π., σ. 139.

Σταδιακά, λοιπόν, η τοπική κοινωνία ταυτίζεται με τον αρχαιολογικό χώρο και η στιγμή των Επιδaurίων μετατρέπεται σε μια από τις σημαντικότερες τοπικές της εορτές, που την παρακολουθεί μέσα στο χρόνο, την προετοιμάζει και τη βιώνει με ένταση και ευλάβεια. Σε ένα δεύτερο επίπεδο διαμορφώνονται ιδιαίτεροι δεσμοί μεταξύ των κατοίκων και των ανθρώπων της Τέχνης. Οι περισσότεροι ηθοποιοί και καλλιτέχνες, οι σκηνοθέτες, όλοι οι άνθρωποι του θεάτρου θα δημιουργήσουν μια ιδιαίτερη σχέση με την τοπική κοινωνία. Η Κατίνα Παξινού θα «διδάξει» μαγειρική τέχνη³⁷ στην ταβέρνα του Λεωνίδα, που οι τοίχοι της με τις εκατοντάδες φωτογραφίες αποτελούν μικρό μουσείο ιστορίας των «Επιδaurίων». Η Άννα Συνοδινού με το «Λυγουριό αγάπη μου»,³⁸ θα καταγράψει όλες εκείνες τις λεπτομέρειες που ένωσαν καλλιτέχνες και ντόπιους δημιουργώντας δεσμούς που ακόμη και σήμερα προσδιορίζουν την τοπική κοινωνία. Ο Τώνης Τσιρμπίνος³⁹ θα θυμηθεί, ανάμεσα σε πολλά άλλα, τις ολάνθιστες γλάστρες με τις οποίες στόλιζαν τα σπίτια τους και τους δρόμους του χωριού τα πρώτα χρόνια των «Επιδaurίων» οι κάτοικοι του Λυγουριού. Ο Στέλιος Βόκοβιτς θα «πολιτογραφηθεί» Λυγουριάτης και θα ζει για μεγάλα χρονικά διαστήματα στο Λυγουριό.⁴⁰ Ο Γιάννης Σαρρής, εκδότης της τοπικής εφημερίδας *Εδώ Λυγουριό*, που αποτελεί μια εξαιρετική πηγή πληροφοριών, κάνοντας μια ιστορική αναδρομή για τα πενήντα χρόνια των «Επιδaurίων»,⁴¹ περιγράφει με μοναδικό τρόπο τη σχέση αυτή και τις επιπτώσεις της στην τοπική κοινωνία:

Οι παραστάσεις έφεραν θιάσους και καλλιτέχνες ιδιαίτερου κύρους και μοναδικού πνευματικού αναστήματος. Αυτοί οι πνευματικοί άνθρωποι μας ημέρωσαν, μας μπόλιασαν την αγάπη για την τέχνη και τον πολιτισμό. Μέσα από τις δικαιολογημένες απαιτήσεις τους και συνήθειές τους, γνωρίσαμε την σωστή καθαριότητα και την υγιεινή. Συμμαζέψαμε τα σπίτια μας, “ασπρίσαμε” τις μάντρες μας, χτίσαμε καινούρια δωμάτια και λουτρά. Αυτοί οι σπουδαίοι καλλιτέχνες μπαινόβγαιναν στα σπίτια μας

³⁶ Η Άννα Συνοδινού παραθέτει πολλές λεπτομέρειες για το ιστορικό των Επιδaurίων και γενικότερα του Θεάτρου και της σχέσης του με την τοπική κοινωνία σε άρθρο της που δημοσιεύεται στην εφημ. *Το Βήμα* με τίτλο «Το Θέατρο της πόλεως της Επιδaurίου. Ένα αρχαίο Θέατρο ξυπνάει μετά από λήθαργο 2.300 ετών!», 14 Ιουλίου 1999. Μερικές από τις αναφορές της, όπως αυτή για το ζεύγος των χωρικών που παραχώρησαν το οικόπεδο και το σπίτι τους για τις ανασκαφές, είναι συγκινητικές και αναδεικνύουν τη σχέση που δημιουργούσαν οι ντόπιοι με τους καλλιτέχνες: «Η κυρα Ευμορφία – υπέροχη μορφή Ελληνίδας αγρότισσας, μας άφησε χρόνους πριν 2 μήνες σε ηλικία 107 ετών! Είχε ζητήσει να μην κατεδαφιστεί το σπίτι της πριν πεθάνει». Σημειώνω πως το οίκημα δεν έχει κατεδαφιστεί και σήμερα εντάσσεται στο λειτουργικό των θεατρικών παραστάσεων και χρησιμοποιείται για τις ανάγκες τους.

³⁷ Όλγα Σελλά, «Θεσμός δίπλα στην Επιδaurο», εφημ. *Καθημερινή*, 29 Ιουνίου 2013. Για το ίδιο θέμα στο «Μετά την Επιδaurο όλοι στο Λεωνίδα», 30-7-2016, [[http://www.lifo.gr/articles/travel/articles/109254\(4-8-2016\)](http://www.lifo.gr/articles/travel/articles/109254(4-8-2016))].

³⁸ Στο συγκινητικό αυτοβιογραφικό της κείμενο περιγράφει μια ξεχωριστή καθημερινότητα στο Λυγουριό από το ποτιστήρι που χρησιμοποιούσαν αρχικά ως ντουζιέρα, μέχρι τις πιο μοντέρνες ξενοδοχειακές ανέσεις της χρονικής εξέλιξης. «Όταν γύριζα σπίτι, η μάνα μου έλεγε : ‘Παιδάκι μου τι σου κάνουνε εκεί πέρα κι έρχεσαι ξαναγεννημένη;’», εφημ. *Εδώ Λυγουριό*, «Πρόσωπα & Προσωπεία, Αυτοβιογραφικό Χρονικό. Λυγουριό Αγάπη μου», Ιαν. 1999, φ. 105.

³⁹ ό.π., Ιούλιος 1987, φ.4.

⁴⁰ «Αντίο στο Βόκοβιτς», ό.π., Μάιος 1990, φ. 30.

⁴¹ «1954-2004: πενήντα χρόνια Επιδaurία, Ιούνιος 2004, φ.150. Με την ευκαιρία των 39 χρόνων, ο ίδιος αρθρογράφος αφού παραθέσει τα θετικά από την οργάνωση των Επιδaurίων για το Λυγουριό και την καθημερινότητα των κατοίκων του, σημειώνει : «Τριάντα εννέα καλοκαίρια από τότε και όλα άλλαξαν στο χωριό μας, στο μυαλό μας, στην προοπτική μας», Ιούλιος 1993, φ. 57.

κουβέντιαζαν μαζί μας. Στους ίσκιους της κληματαριάς της αυλής μας, με τον καφέ και το παξιμάδι του πρωϊνού και το γλυκό του κουταλιού νωρίς το γιόμα ανοίξαμε μαζί τους πρωτάκουστες κουβέντες...Ακούσαμε για τέχνη, για τους ήρωες της ανθρώπινης αξίας, τα ιδανικά της ελευθερίας της δημοκρατίας, τη μαγεία των τραγικών και του ποιητικού λόγου. Αποστηθίσαμε ολάκερα χορικά.... Είθε αυτή η ευτυχισμένη συνεύρεση και συνύπαρξη να συνεχιστεί.

Ο Αντ. Καρκαγιάννης σε άρθρο του στην *Καθημερινή*⁴² ενισχύει αυτή την άποψη και προσθέτει νέες λεπτομέρειες για το βίωμα και την ιδιαίτερη σχέση των κατοίκων με το θέατρο και τον αρχαιολογικό χώρο:

Το Λυγουριό και οι Λυγουριώτες θεωρούν το Θέατρο της Επιδαύρου δικό τους, και καλά κάνουν. Έμαθα μάλιστα ότι φέτος οργανώνουν το δικό τους «Φεστιβάλ Επιδαύρου» και ετοιμάζουν δυο δικές τους παραστάσεις μια με τον ...Ζεράρ Ντεπαρντιέ στον «Οιδίποδα Τύραννο» του Ζαν Κοκτό και μια δεύτερη με την Ιζαμπέλα Ροσελίνι (κόρη, νομίζω, της αξέχαστης Ίνγκριντ Μπέρκμαν) στην «Περσεφόνη» του Αντρέ Ζιντ. Στο πενήντάχρονο Φεστιβάλ της Επιδαύρου (απ'όπου πέρασε η μια και μοναδική Μαρία Κάλλας) ποτέ δεν θυμάμαι τέτοια διεθνή μεγαλεία! Θυμάμαι τους κατοίκους του Λυγουριού και της γύρω περιοχής να καταφθάνουν με κάθε μέσο (ακόμη και με γαϊδουράκια), χαρούμενοι και στολισμένοι σαν πανηγυριώτες, για να «δουν θέατρο» στην Επίδαυρο. Ήταν από τις καλύτερες και αγνότερες στιγμές της Επιδαύρου. Γέμιζαν τα επάνω διαζώματα και παρακολουθούσαν την παράσταση με θρησκευτική ευλάβεια.

Ενάμιση αιώνα σχεδόν μετά τις πρώτες ανασκαφές στο Ασκληπιείο, έχει δημιουργηθεί ένας ισχυρός δεσμός ανάμεσα στην τοπική κοινωνία και τον κόσμο του Αρχαίου θεάτρου. Η σχέση αυτή είχε σημαντικές συνέπειες στην τοπική κοινωνία, στην εξέλιξη των νοοτροπιών και στην άνοδο ενός γενικότερου επιπέδου, υλικού και πνευματικού. Δεν ήταν μια σχέση ειδυλλιακή.⁴³ Αντίθετα, η εξέλιξή της μέσα στο

⁴² Αναδημοσίευση του άρθρου στην τοπική εφ. *Εδώ Λυγουριό*, 19 Αυγούστου 2001.

⁴³ Δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις μεγάλων προσωπικοτήτων που κατέγραψαν αρνητικές εικόνες, παρ'ότι δεν αφορούσαν ούτε ενοχοποιούσαν πάντα την τοπική κοινωνία. Ξεκινήσαμε την παρουσίαση με το ταξίδι του Ζακ Λακαριέρ, ως μέλος της Ομάδας Αρχαίου Θεάτρου της Σορβόννης (Groupe de Théâtre Antique de la Sorbonne) στην παράσταση της τραγωδίας *Πέρσες* του Αισχύλου που παρουσιάστηκε στην Επίδαυρο το 1947 και την εξαιρετική εικόνα που μας μεταφέρει. Οκτώ χρόνια μετά, το 1955 όταν επανέρχεται με το Πανεπιστήμιο της Σορβόννης για μια νέα παράσταση η εικόνα που μας περιγράφει είναι διαφορετική : το τοπίο έχει μεταμορφωθεί και αντί για τους χωριάτες με τα ζώα και τα φαγητά τους μέσα στα πεύκα, τώρα παρατηρούσε πούλμαν και ξένους τουρίστες. Την ίδια χρονιά, ο Αλέξης Μινωτής, περιγράφοντας την ατμόσφαιρα των παραστάσεων του 1955 σε συνέντευξη που δίνει το 1979 παρουσιάζει μια εικόνα που εκπλήσσει. Χιλιάδες άνθρωποι που έτρωγαν «τα κεφτεδάκια τους κάτω από τα δένδρα ενώ κουβαλούσαν μέσα στο θέατρο κι από ένα τρανζίστορ... Τις Κυριακές μαζί με το ματς κι ενώ εμείς παριστάναμε την Εκάβη και τον Οιδίποδα αυτοί άκουγαν τα γκολ!» (εφημ. *Καθημερινή* 24 Ιουλίου 2005, αναδημοσίευση της συνέντευξης στον Σπ. Παγιατάκη). Θα ήταν δύσκολο πάντως να μην υπάρξει καμία αλλαγή καθώς οι νέες μεταπολεμικές πολιτικές που εφαρμόζονται έχουν ως στόχο τον γρήγορο τουριστικό εκσυγχρονισμό της χώρας. «Ο μαζικός μεταπολεμικός τουρισμός», γράφει ο Γιάννης Αίσωπος, «θα στηριχτεί στο δίπολο “ιστορία-τοπίο”, τον συνδυασμό αρχαιολογικών μνημείων του (κλασικού) παρελθόντος και τοπίων ιδιαίτερου φυσικού κάλλους – ιστορία και τοπίο θα συγκροτήσουν από κοινού το μύθο της σύγχρονης Ελλάδας.... Ο

χρόνο οδήγησε και σε συγκρούσεις, πάντα παροδικές, που εξέφραζαν από τη μια την τάση της τοπικής κοινωνίας να ταυτιστεί όλο και περισσότερο με το καλλιτεχνικό γεγονός και από την άλλη την τάση μιας αυτόνομης λειτουργίας και εξέλιξης του από τους εποπτευόμενους φορείς και τα πρόσωπα. Οι δυο αυτές τάσεις συνυπάρχουν αρμονικά 63 χρόνια μετά την πρώτη παράσταση των «Επιδαυρίων», υπήρξαν όμως και περιπτώσεις έντασης και σύγκρουσης στις οποίες θα αναφερθούμε με συντομία.

Αρχαίο Θέατρο : Κινητοποιώντας την τοπική κοινωνία

4

Υπήρχε πάντα ένα παράλληλο πεδίο ανταγωνισμού μεταξύ της τοπικής κοινωνίας και των φορέων διαχείρισης του Αρχαίου Θεάτρου και του Φεστιβάλ Επιδαύρου. Η πρώτη θεωρώντας πως η φωνή της πρέπει να ακούγεται, αντιδρά κάθε φορά που οι δεύτεροι θέτουν ζητήματα μείωσης των παραστάσεων και αμφισβητούν «άγραφους νόμους και ηθικά δικαιώματα» της τοπικής κοινωνίας που απορρέουν από την υπερεκατονταετή συμμετοχή της στην ανάδειξη και διαφύλαξη των μνημείων και στην, με κάθε τρόπο, διευκόλυνση των «Επιδαυρίων».

Συχνές είναι οι αντιδράσεις στα σχέδια των φορέων για τη μείωση των παραστάσεων καθώς επικαλούνται την προστασία του Αρχαίου Θεάτρου. Είναι, βεβαίως, αρμοδιότητα του ΥΠΠΟ και των συνεργαζόμενων φορέων να λαμβάνουν μέτρα για την προστασία του μνημείου, όμως η μείωση των παραστάσεων κινητοποιεί την τοπική κοινωνία κατά των σχετικών αποφάσεων ή σχεδίων. Η αιτία των κινητοποιήσεων πηγάζει, κατά κύριο λόγο από την ταύτιση της τοπικής κοινωνίας με το καλλιτεχνικό γεγονός των Επιδαυρίων, που θεωρεί πως είναι η μεγαλύτερη και πλουσιότερη πολιτισμικά στιγμή στην ετήσια κοινωνική διαδρομή της. Οι οικονομικές απολαβές που απορρέουν από τα Επιδαύρια, παρ'ότι δεν είναι αμελητέες, δεν είναι εκείνες που την κινητοποιούν. Δεν έχει αμφισβητηθεί ποτέ, για παράδειγμα, η δυνατότητα των ντόπιων και ιδιαίτερα των νέων να εργάζονται σε διάφορες θέσεις κατά την περίοδο του Φεστιβάλ αλλά και την υπόλοιπη περίοδο (π.χ. φύλακες). Επικαλούνται όμως, μεταξύ άλλων, τις προτροπές του ΥΠΠΟ και των ανθρώπων του θεάτρου, για την οργάνωση υποδομών σίτισης σε περιόδους που δεν υπήρχαν, για να απαντήσει στον άδικο στιγματισμό της ως «κοινωνία των ταβερνιάρηδων».⁴⁴ Καλείται, επίσης, να αντιδράσει σε αποκλεισμούς ή σχέδια

τουρισμός γίνεται συνώνυμο του εκμοντερνισμού, τα τοπία τουρισμού είναι τοπία εκμοντερνισμού», *Τοπία τουρισμού. Ανακατασκευάζοντας την Ελλάδα στο: Τοπία Τουρισμού. Ανακατασκευάζοντας την Ελλάδα*, (επιμ. Γ. Αίσιωπος), ό.π, σ. 106-119 (107).

⁴⁴ Στα Επιδαύρια του 1993 και στην παράσταση της *Λυσιστράτης* με τον Θ. Καρακατσάνη, δημιουργούνται επεισόδια λόγω της κοσμοσυρροής που παρατηρείται. Ο κ. Καρακατσάνης θεωρεί υπεύθυνη για το θόρυβο την τοπική κοινωνία «ένα απέραντο ψητοπωλείο» όπως την αποκαλεί. Οι αντιδράσεις είναι άμεσες. Στην εφημ. *Εδώ Λυγουριό* δημοσιεύεται σχόλιο με τίτλο «... και προς τον κ. Καρακατσάνη», στο οποίο σημειώνονται μεταξύ άλλων: «Ο ίδιος μάλιστα ο αγαπητός πρωταγωνιστής του έργου κ. Καρακατσάνης σε μια κατοπινή συνέντευξή του από ραδιοφώνου λαιδορώντας το Λυγουριό, που είναι κατά τη γνώμη του ένα απέραντο ψητοπωλείο αναφέρθηκε και στην τλαιπωρία που του προξένησαν οι αρχαιοφύλακες. Δηλαδή κύριε Θύμιο μας επειδή είχατε την απαίτηση να... καταβρέχετε όποτε δη ακριβώς δίπλα από την ορχήστρα του Αρχαίου Θεάτρου είναι κακοί οι αρχαιοφύλακες και οι Λυγουριάτες;», (Ιούλιος 1993, φ. 57). Επίσης σε άρθρο με τίτλο «Από τους ταβερνιάρηδες του Λυγουριού», καταγράφονται όλα τα στοιχεία που επικαλείται η τοπική κοινωνία για να αντικρούσει τις κατηγορίες πως δεν συναινεί στην προστασία του μνημείου προκειμένου να έχει οικονομικά κέρδη, (Μάρτιος 1991, φ. 36).

Η ίδια εφημερίδα δεν φοβάται να κατακρίνει την τοπική κοινωνία όταν η συμπεριφορά της δηλώνει απρέπεια προς τον αρχαιολογικό χώρο. Έτσι, κατακρίνει την εικόνα που παρουσιάζεται την πρωτομαγιά 1994 και με τίτλο «Θέατρο-Ψητοπωλείο» γράφει: «...Όταν όμως φιλοξενείται στον

μείωσης των παραστάσεων. «...πιστεύουμε πως και πάλι πρέπει η Λυγουριάτικη κοινωνία να ευαισθητοποιηθεί και να αποδείξει πως και οι νέες απαγορεύσεις είναι ανεδαφικές και δεν αποβλέπουν στην προστασία του μνημείου...», σημειώνει ο συντάκτης της τοπικής *Εδώ Λυγουριό* Γ. Σαρρής, με αφορμή τη μεταφορά των συναυλιών των Μιτσλάβ Ροστροπόβιτς και Παβαρότι στο Ηρώδειο και όχι στην Επίδαυρο, όπως είχε προγραμματιστεί αρχικά, για λόγους προστασίας του μνημείου.⁴⁵ Είναι αδύνατο να αναφερθούμε σε όλα τα περιστατικά. Κάθε φορά πάντως που τίθεται το ζήτημα αυτό γίνονται δημόσιες συνελεύσεις στο Λυγουριό με θέμα την αντίδραση των κατοίκων⁴⁶ και μάλιστα σε ορισμένες με τη συμμετοχή ανθρώπων της Τοπικής Αυτοδιοίκησης και βουλευτών του νομού.⁴⁷ Προφανώς, η τοπική κοινωνία έχει αποκτήσει δυνατότητες παρέμβασης στην διοργάνωση του Φεστιβάλ, οι οποίες, σε ορισμένες περιπτώσεις, ξεπερνούν τον υποστηρικτικό της ρόλο – τον μόνο που μπορεί να της αναγνωριστεί – στην καλλιτεχνική διοργάνωση. Σημειώνω πως, όπως και σε πολλές άλλες περιπτώσεις παντού στη χώρα, οι πολιτικές διευθετήσεις ενισχύουν τον παρεμβατισμό του «λαϊκού παράγοντα» χωρίς να διευκολύνουν μια παράλληλη κατανόηση των θεμάτων που τίθενται και των λύσεων που απαιτούνται.

Τον Φεβρουάριο του 1991 καταγράφεται η μεγαλύτερη σε ένταση σύγκρουση της τοπικής κοινωνίας με το ΥΠΠΟ όταν αποφασίζει να κάνει δεκτή την πρόταση του Κ.Α.Σ. και του Προέδρου του κ. Λαμπρινουδάκη να πραγματοποιούνται οι παραστάσεις ανά δεκαπενθήμερο ώστε να προστατευτεί το μνημείο. Στις 22 Φεβρουαρίου πραγματοποιείται συνέλευση των κατοίκων και στις 23 Φεβρουαρίου αποκλείεται από τους κατοίκους η πρόσβαση στο Θέατρο στη θέση Στενό, με κατάληψη του δρόμου για οκτώ ημέρες. Στις 2 Μαρτίου τελειώνει συμβιβαστικά η διαμάχη και η τοπική κοινωνία πετυχαίνει τη μερική αναθεώρηση των περικοπών των παραστάσεων.

Η δεύτερη σε ένταση σύγκρουση αφορά στο «προνόμιο» των κατοίκων του Λυγουριού να παρακολουθούν δωρεάν τις παραστάσεις. Κάθε φορά τυπώνεται αριθμός προσκλήσεων (εισιτήρια ελευθέρως εισόδου) για το λόγο αυτό. Υπάρχουν φορές που το «προνόμιο» αυτό αμφισβητείται με αποτέλεσμα να δημιουργεί και πάλι τριβές με την τοπική κοινωνία, η οποία το θεωρεί ως την ελάχιστη επιβράβευση των παραχωρήσεων και της συμμετοχής της στην ανάδειξη και προστασία συνολικά του αρχαιολογικού χώρου.⁴⁸ Και ενώ το ζήτημα διευθετείται κάθε φορά χωρίς απρόοπτα,

περιβάλλοντα αρχαιολογικό χώρο του θεάτρου εορτάζοντας την “εργατική” πρωτομαγιά έχει υποχρέωση και το χώρο να σεβαστεί και να μην υπερβάλλει. Αντικρύσαμε υπαίθριες ψησταριές και “τρακάδες” ολόκληρες καυσόξυλων να καίγονται μέσα στις πλατείες του θεάτρου χωρίς κανένας να ντρέπεται και να ενοχλείται... Είδαμε ανυποψίαστους τουρίστες να μένουν με ανοιχτό το στόμα αντικρύζοντας το τραγελαφικό θέαμα. Και το χειρότερο, να πρωτοστατούν Λυγουριάτες. Μάλιστα Λυγουριάτες!... Ο ΕΟΤ, ο Δήμος και κάθε αρμόδιος ας προστατεύσει με συγκεκριμένα μέτρα τον ιερό αρχαιολογικό χώρο», (Μάιος, 1994, φ.67).

⁴⁵ Εφημ. *Εδώ Λυγουριό*, «Τα Επιδάυρια και πάλι στο στόχαστρο της προστασίας», Ιαν. 1994, φ.63.

⁴⁶ Δεν έχουν πάντα την ίδια ικανοποιητική συμμετοχή όπως φαίνεται από το ρεπορτάζ για τη συνέλευση της 24^{ης} Απριλίου 1991 με το ίδιο πάντα θέμα, (εφημ. *Εδώ Λυγουριό*, «Προστασία κατά το δοκούν», Μάιος 1991, φ. 37).

⁴⁷ Συχνές είναι οι παρεμβάσεις των βουλευτών της Αργολίδας και της Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης σχετικά με τα αιτήματα των κατοίκων του Λυγουριού για την διατήρηση ή αύξηση των παραστάσεων. Χαρακτηριστική της τάσης αυτής, είναι η συνάντηση των κατοίκων με τον Γεώργιο Α. Παπανδρέου στις 20-2-2006, στην ταβέρνα του Λεωνίδα, όπου, μετά από συζήτηση, δόθηκε η διαβεβαίωση πολιτικής παρέμβασης προς το ΥΠΠΟ για το παραπάνω ζήτημα. (αναλυτικό ρεπορτάζ δημοσιεύεται στην εφημ. *Εδώ Λυγουριό*, φ. 164, Μάρτιος 2006).

⁴⁸ «Ο ΕΟΤ έχει υποχρέωση να μεταχειρίζεται διαφορετικά μια κοινωνία που 43 χρόνια τώρα στηρίζει και υπηρετεί το φεστιβάλ. Το Κράτος έχει υποχρέωση να συνειδητοποιήσει ότι Λυγουριάτες ήταν

φαίνεται πως γενικότερα η σχέση της τοπικής κοινωνίας με το Εθνικό Θέατρο είναι ιδιαίτερα προβληματική διαχρονικά. Η μεγαλύτερη ένταση προκαλείται όταν Διευθυντής του Εθνικού Θεάτρου είναι ο Ν. Κούρκουλος και στην παράσταση του Εθνικού Θεάτρου τον Ιούλιο 2004, αρνείται να προσφέρει τις προσκλήσεις που παραδοσιακά προσφέρονται από τους θιάσους, αφήνοντας μόνο μια πρόσκληση «για το Δήμαρχο Λυγουριού κάπου στο Θέατρο».⁴⁹ Προκαλείται μεγάλη ένταση καθώς τη συγκεκριμένη παράσταση θα παρακολουθήσει και το ζεύγος Καραμανλή. Το Δημοτικό Συμβούλιο αντιδρά και καταλήγει σε μια ακραία ανάρτηση πανό στο δρόμο που οδηγεί στο Θέατρο. Στη σύγκρουση παρεμβαίνει και το γραφείο του Πρωθυπουργού καθώς όχι μόνο έχει γίνει γνωστή, αλλά ο κ. Κ. Καραμανλής περνά μπροστά από το αναρτημένο πανό για να φτάσει στο Θέατρο. Τελικά, μερικές μέρες μετά με τη συνάντηση του Δημάρχου κ. Τσιλογιάννη και του κ. Κούρκουλου δίνεται τέλος στη σύγκρουση αυτή που, παρά την έντασή της, δεν πρόκειται να σκιάσει τη γενικότερη καλή σχέση που διατηρεί η τοπική κοινωνία με τους φορείς διαχείρισης του Αρχαίου Θεάτρου.

Οι Θεατές

5

Αν ήταν δυνατόν ν'αφήσει ο Ευριπίδης την χώραν των μακάρων και να παρακολουθήσει τις δοκιμές και την παράσταση του «Ιππολύτου» στο θέατρο της Επιδαύρου, θα είχε ασφαλώς την μεγαλύτερη συγκίνησι της δοξασμένης του σταδιοδρομίας. Θα έβλεπε τους χωριάτες του Λυγουριού, όπως και της Παλιάς Επιδαύρου και άλλων μακρινών χωριών, να φθάνουν με τις γυναίκες τους, τα παιδιά τους και μ'επικεφαλής τον ιερέα τους, και ν'αγρυπνούν, καρφωμένοι στις κερκίδες, για να απολαύσουν – ύστερα από δυόμιση χιλιάδες χρόνια! – το ακατάλυτο ποίημά του, ολοζώντανο και ολόδροσο σαν να εγράφη χθες.... Τέτοια ζωντανή και ακούσια προπαγάνδα είχαν κάμει όσοι παρακολούθησαν τις δοκιμές, ώστε τα χωριά ξεσηκώθηκαν. Και ήσαν οι χωριάτες ακριβώς εκείνοι που, πριν η παράστασις αρχίσει, ώρμησαν από τα επάνω διαζώματα και κατέλαβαν τα πιο κάτω, για ν'ακούσουν καλλίτερα. Μάλιστα, ν'ακούσουν!... Το θερμό αυτό ενδιαφέρον, αυτή την δίψα, δεν την εδημιούργησε ούτε η...Περιηγητική Λέσχη, ούτε η Υπηρεσία Τουρισμού: Είναι εκδήλωσις του κληρονομημένου πολιτισμού ενός πληθυσμού, που μπορεί να καλλιεργή ντομάτες, αραποσίτια και καπνά, έχει όμως την ικανότητα να συναρπάζεται από ένα υψηλό ποιητικό κείμενο και από την άψογη θεατρική ερμηνεία του. Αυτό το κοινόν έδωσε, στην συγκέντρωσι της Επιδαύρου, τον χαρακτήρα του πάνδημου λαϊκού πανηγυρισμού, ένα ζωηρό υπαινιγμό του τι θα ήταν αυτά τα πράγματα στην αρχαιότητα και στον τρόπο με τον οποίο παρηκολούθησε η κόγχη την παράστασι, τον κατανυκτικό τόνο που ξέρει να δίνει μονάχα ένα αγνό, αδιάφθορο

εκείνοι που πριν από έναν αιώνα, δια συμβολαιογραφικής πράξης χάρισαν τα χτίσματά τους προκειμένου να αποκαλυφθεί το θέατρο και ο αρχαιολογικός χώρος. Η κοινωνία έχει υποχρέωση να πληροφορηθεί ότι οι Λυγουριάτες είναι εκείνοι που χωρίς αποζημίωση αποδέχτηκαν τη δέσμευση 15.000 στρεμμάτων από κάθε μορφής εκμετάλλευση, προκειμένου να σχηματιστεί ένας κύκλος προστασίας του ευρύτερου αρχαιολογικού χώρου. Αυτή η κοινωνία λοιπόν δεν δικαιούται για κάθε παράσταση 400-500 προσκλήσεις (δεν χρειάζονται περισσότερες) παρακάμπτοντας την μεσολάβηση κάποιων, που με το σημερινό καθεστώς καλλιεργούν δημόσιες σχέσεις;», (εφημ. *Εδώ Λυγουριό*, «Οι προσκλήσεις των παραστάσεων», ό.π., Σεπτ. 1997, φ.90).

⁴⁹ Πρόκειται για το έργο *Ιππόλυτος* σε σκηνοθεσία Β.Νικολαΐδη. Το σχετικό ρεπορτάζ δημοσιεύεται από την τοπική εφημ. *Εδώ Λυγουριό*, Αύγουστος 2004, φ. 151.

ακροατήριο. Φαντάζομαι, ότι αυτό θα ικανοποίησε πολύ βαθύτερα τον κ. Ροντήρη από τα παταγώδη χειροκροτήματα και την ιαχή των δέκα περίπου χιλιάδων θεατών, που τον ανεκάλεσαν στην σκηνή.

Με τα λόγια αυτά, ο Σπύρος Μελάς⁵⁰ αποδίδει το κλίμα που δημιουργήθηκε στην ιστορική πρώτη παράσταση των «Επιδαυρίων» με τον *Ιππόλυτο* του Ευριπίδη σε σκηνοθεσία Δημ. Ροντήρη. Η αρχική εικόνα προϊδεάζει για τις ποιοτικές αλλαγές που θα συντελεστούν στις νοοτροπίες και την καθημερινότητα της τοπικής κοινωνίας. Σταδιακά, τα μέλη της αποκτούν λόγο, εκφράζονται και κρίνουν τα έργα, τη σκηνοθεσία τους ηθοποιούς, μετατρέπονται σε θεατές με κριτική σκέψη για τα θεατρικά δρώμενα. Η ποιοτική αυτή εξέλιξη, όπως ήδη σημειώσαμε, τονίζεται από τους ίδιους τους κατοίκους οι οποίοι φέρνουν στις μνήμες τους τις «διδασκαλίες» των μεγάλων ηθοποιών προς αυτούς σε στιγμές ανάπαυσης. Η στήλη «Οι Θεατές» στη μηνιαία τοπική εφημερίδα *Εδώ Λυγουριό* εκφράζει κάθε φορά αυτή την ποιοτική μεταβολή στη σκέψη των πολιτών και είναι ενδεικτική της αγάπης με την οποία περιβάλλουν το καλλιτεχνικό γεγονός. Αρκετοί πολίτες συμμετέχουν με κείμενά τους στις κριτικές αποτυπώσεις των θεατρικών παραστάσεων που είδαν.⁵¹ Τα κριτήρια που χρησιμοποιούνται για τις κριτικές αυτές παρουσιάσεις και τα οποία, μέσα στο χρόνο, φαίνεται να δέχονται μια όλο και μεγαλύτερη ποιοτική επεξεργασία αφορούν στο σύνολο των στοιχείων που συνθέτουν μια παράσταση. Ακόμη και αν θεωρηθεί από κάποιους πως πρόκειται για απλουστευτικές κριτικές, τα κείμενα των «θεατών» αποτελούν μια σημαντική προσπάθεια της τοπικής κοινωνίας να ανταποκριθεί στον κριτικό ρόλο του θεατή και να χρησιμοποιήσει με τον καλύτερο τρόπο τις παιδαγωγικές αρετές με τις οποίες την προσέγγισαν οι μεγάλες προσωπικότητες του θεατρικού κόσμου. Ίσως να είναι ζήτημα μιας γενιάς, δηλαδή εκείνης που βίωσε τα *Επιδαύρια* από την αρχή τους. Θα μπορούσε, επίσης, να αποτελέσει ένα ξεχωριστό θέμα μελέτης, παρ'ότι η τοπική εφημερίδα σίγησε μετά από αρκετά χρόνια έκδοσης. Εδώ θα μεταφέρουμε μόνο ορισμένα στοιχεία, για να υπογραμμίσουμε θετικά αυτή την προσπάθεια της τοπικής κοινωνίας.

Στις θετικές κριτικές αναφέρονται τα παραδείγματα:

8-9 Σεπτεμβρίου 1989 «Ηλέκτρα» του Ευριπίδη. Η μουσική του Ν. Ξυδάκη παρά τα υπερβολικά δημοτικά-καραγκούνικα στοιχεία της, αρεστή. Η ερμηνεία όμως της κας Λυδίας Κονιόρδου, στον κεντρικό ρόλο, ήταν κάτι το συγκλονιστικό, καταπληκτική... Η κα Κονιόρδου πιστεύουμε πως θα είναι τα επόμενα χρόνια το πρόσωπο του τραγικού λόγου. (Σεπτ. 1989, φ.26).

16-17 Ιουλίου «Νεφέλες» του Αριστοφάνη από το Εθνικό Θέατρο. Μια καλή παράσταση φερμένη από τα παλιά. Καταπληκτικό το δάπεδο του σκηνικού... Ο κ. Μιχαλακόπουλος κράτησε όλη την παράσταση και δικαίως καταχειροκροτήθηκε. Επίσης άρεσε πολύ ο χορός. Η μετάφραση

⁵⁰ Εφημ. *Εστία*, 14 Ιουλίου 1954. Αναδημοσίευση, εφημ. *Εδώ Λυγουριό*, Ιούλιος 1994, φ.68.

⁵¹ Ο συντάκτης της εφημερίδας Γ. Σαρρής σημειώνει σε ένα κείμενο των «Θεατών»: «Όπως συνηθίζουμε, χρόνια τώρα, εμείς οι απλοί Λυγουριάτες θεατές των παραστάσεων των *Επιδαυρίων*, έτσι και φέτος σας παρουσιάζουμε την «κριτική» μας χωρίς να απαιτούμε και τη συναίνεσή σας... Νομίζουμε όμως ότι ο μέσος Λυγουριάτης θεατής, όπως είχε κατ'επανάληψη δηλώσει η αξέχαστη Κατίνα Παξινού, έχει ανεπτυγμένο και αντικειμενικό κριτήριο και η ίδια, πάντοτε μετά από κάθε παράσταση, αναζητούσε να μάθει τη γνώμη τους...», («*Επιδαύρια* 2003», Σεπτ. 2003, φ.143).

του Παύλου Μάτεση ευρηματική. Η σκηνοθεσία του Ντουφεξή καλή..... (Αύγουστος 1994, φ.69).

4-5-Αυγούστου, «Αντιγόνη» του Αισχύλου από τη «Νέα Σκηνή» του Λευτέρη Βογιατζή... Ο ανδρικός χορός ένα υπέροχο σύνολο, με θαυμάσια φωνητικά ακούσματα, υποκατέστησε τη μουσική επένδυση της παράστασης. Επίσης τροφοδότησε και τους επιμέρους ρόλους με απόλυτη πειθαρχία και εξαιρετη απόδοση. Ο ίδιος ο σκηνοθέτης, ο Λευτέρης Βογιατζής, κράτησε και το ρόλο του Κρέοντα. Κι εδώ η σκηνοθεσία ήταν ευρηματική, αριστουργηματική και «ψαγμένη», η ερμηνεία δυστυχώς «έπεσε κάτω από τη βάση». Γιατί σαν σκηνοθέτης ξεχάστηκε να παρακολουθεί την απόδοση των άλλων και όχι να προσέχει τη δική του ερμηνεία. (Σεπτ. 2006, φ. 168).

Στις αρνητικές κριτικές αναφέρονται τα παραδείγματα :

30-31 Ιουλίου «Ορέστεια» του Αισχύλου από το Ακαδημαϊκό θέατρο του Ρωσικού Στρατού. .. Στην κυριολεξία οι Ρώσοι καλλιτέχνες έδωσαν μαθήματα ερμηνείας και συλλογικής δουλειάς, τέτοιες σωστές φωνές δεν είναι εύκολο να ξανακούσουμε. Η σκηνοθεσία του Γερμανού Πίτερ Στάνιν απαράδεκτη για Επίδαυρο και για αρχαία Ελληνική Τραγωδία. Κοστούμια, ράγες του τρένου, σκηνικό, πορτατίφ, όλα για πέταμα... (Αύγουστος 1994, φ.69).

26 και 27 Ιουλίου «Αίας» του Σοφοκλή από το Κ.Θ.Β.Ε. και μη χειρότερα. Για να μην επαναλάβουμε το οργισμένο «αίσχος» που ακούστηκε και τις δυο βραδιές των παραστάσεων. Αυτό δεν ήταν παράσταση αρχαίου δράματος – και από κρατική σκηνή μάλιστα – αλλά ιδιοτροπίες ατάλαντων «δημιουργών». (Σεπτ. 1996. φ.90).

11 και 12 Αυγούστου, «Βάτραχοι» του Αριστοφάνη από την «Αττική Σκηνή». Μια παράσταση που μας απογοήτευσε, γιατί βασικά είχαμε να κάνουμε με μια «δουλειά του ποδαριού» χωρίς τέμπο και συνοχή. Το δυστύχημα συμπληρώθηκε με την πρωταγωνιστική αποτυχία του τηλεοπτικού Χάρη Ρώμα, στο ρόλο του Διονύσου... Η παρουσία της κας Άννας Συνοδινού, στο ρόλο της Ιέρειας δεν ήταν δυνατόν να σώσει την κατάσταση....., (Σεπτ. 2006, φ. 168).

Το Φεστιβάλ Επιδαύρου συνεχίζει να συναρπάζει την τοπική κοινωνία, να την τροφοδοτεί με ευαισθησίες, νεωτερισμούς, να σημαδεύει ακόμη τον κύκλο του χρόνου της και της καθημερινότητάς της. Βέβαια, η σχέση τοπικής κοινωνίας και Αρχαίου Θεάτρου δείχνει να έχει αλλάξει και η συνεχιζόμενη συστηματική μελέτη, ελπίζουμε πως θα αναδείξει νέα στοιχεία σχετικά με τους τρόπους με τους οποίους οι τοπικές κοινωνίες, όπως εκείνη του Λυγουριού, την βιώνουν και την διαχειρίζονται. Η υλοποίηση εξάλλου μιας εκπαιδευτικής δομής για το θέατρο αποτελεί και θα αποτελέσει και στο μέλλον, ένα ιδιαίτερο πεδίο με μεγάλη ποιοτική συμβολή στην εξέλιξη των τοπικών κοινωνιών.

Αντί επιλόγου. Λύκειον Επιδαύρου : μια διαχρονική ιδέα σε πορεία ολοκλήρωσης

Η ταύτιση της τοπικής κοινωνίας με τους ρυθμούς των Επιδαυρίων και την ύπαρξη του αρχαιολογικού χώρου διαμόρφωσε ένα ιδιαίτερο πλαίσιο αναφοράς μέσα στο

οποίο κοινότητα, πολίτες και κοινοτικοί άρχοντες αντιλαμβάνονταν τη σχέση με όρους πολιτισμικής και οικονομικής κοινοτικής ανάπτυξης. Με την αντίληψη αυτή οργανώθηκαν μέχρι σήμερα, δεκάδες εκδηλώσεις αθλητικές, μουσικές, θεατρικές, η δημοσιοποίηση των οποίων γινόταν και γίνεται σχεδόν πάντα με τίτλους που αντλούν το περιεχόμενό τους από το Ασκληπιείο και το Αρχαίο Θέατρο (π.χ. Επιδαύριος δρόμος, Διεθνές Δίκτυο Αρχαίων Ασκληπιείων, κ.α). Βεβαίως δεν έλειψαν οι διαφωνίες, οι συγκρούσεις και κυρίως τα οργανωτικά προβλήματα που πήγαζαν κυρίως από τις αδυναμίες χρηματοδότησης. Όμως η ιδέα για τη δημιουργία ενός εκπαιδευτικού οργανισμού αντάξιου της σημασίας και του ρόλου του Αρχαίου Θεάτρου αποκτά ιδιαίτερη βαρύτητα για την τοπική κοινωνία και ωριμάζει ως αποτέλεσμα της πολύχρονης σχέσης της με την Τέχνη του Θεάτρου και τον κόσμο της. Στην τοπική κοινωνία έχει γίνει συνείδηση πλέον η ύπαρξη αυτής της εκπαιδευτικής δομής, αναζητά την υλοποίησή της και δεν είναι τυχαίες οι διαβεβαιώσεις του τότε Δημάρχου Χρ. Τσακαλιάρη κατά την έναρξη ορισμένων σεμιναρίων, πως ο Δήμος θα συμβάλει στη δημιουργία «στέγης» για τα θερινά σεμινάρια.⁵²

Ήδη από τη δεκαετία του 1990 εμφανίζεται όλο και πιο συχνά το αίτημα για τη δημιουργία μιας σχολής διεθνούς απήχησης για το αρχαίο δράμα η οποία, με κέντρο το Λυγουριό, να προσφέρει εξειδικευμένες γνώσεις και να ερευνά τον κόσμο του αρχαίου θεάτρου κατά την περίοδο των θερινών εκδηλώσεων των Επιδαυρίων. Το Φεβρουάριο του 1997, σε συζήτηση στο Δημοτικό Συμβούλιο του τότε Δήμου Ασκληπιείου γίνεται ήδη αναφορά⁵³ στο θέμα σχετικά με την ίδρυση και λειτουργία Ινστιτούτου Αρχαίου Δράματος, μια ιδέα και ένα πρόγραμμα που κυοφορείται αρκετό καιρό και αναζητά τρόπους υλοποίησής του.

Πράγματι, η ιδέα αρχίζει να υλοποιείται και έτσι η συνεργασία του Δήμου Ασκληπιείου με το Τμήμα Θεατρικών Σπουδών του ΕΚΠΑ και επικεφαλής τον καθηγητή κ. Πλάτωνα Μαυρομούστακο καταλήγει στην ίδρυση του Ινστιτούτου Θεατρικών Σπουδών με έδρα το Δήμο Ασκληπιείου και δημοσιοποιείται, το 1994, το πρώτο καταστατικό λειτουργίας του.

Η δημοσιοποίηση του καταστατικού του νέου ινστιτούτου δεν σημαίνει, όμως, και την έναρξη λειτουργίας του. Θα χρειαστεί μεγάλο χρονικό διάστημα

⁵² Εναρκτήριοι χαιρετισμοί ετών 2008, 2009. Ήδη το 2001, η τοπική εφημερίδα *Εδώ Λυγουριό* δημοσιεύει με τίτλο «Στο Λυγουριό το Μάρτη του 2002, ξεκινάει το Ινστιτούτο Θεατρικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Αθηνών», τον προγραμματισμό για την στέγαση των σεμιναρίων. Μεταξύ άλλων αναφέρει και τα ακόλουθα : «Η μόνιμη εγκατάσταση του Ινστιτούτου θα γίνει στο κτίριο των παλαιών σφαγείων (Κορώνι) και στον περιβάλλοντα χώρο που θα διαμορφωθεί κατάλληλα. Μέχρι να ολοκληρωθούν οι εργασίες διαμόρφωσης των «Σφαγείων» το Ινστιτούτο θα στεγαστεί σε αίθουσα 200τ.μ. στο υπό αποπεράτωση κτίριο του Μουσείου της Ελιάς», (Οκτώβριος 2001, φ. 127).

⁵³ Ουσιαστικά πρόκειται για μια έντονη συζήτηση που προκαλείται στο Δημοτικό Συμβούλιο στις 17-2-1997 κατά την οποία ο Δήμαρχος εισηγείται τη διοργάνωση «Έκθεσης Τοπικών Προϊόντων» στον κόμβο του Κέντρου Υγείας, σήμερα γνωστή ως Έκθεση Αγροτουρισμού στην Π. Επίδαυρο, που συναντά αντιδράσεις. Στο άρθρο της με τίτλο «Το αυτονόητο» (ό.π), η Καρολίνα Αννίνου περιλαμβάνει την αντίθετη με την διοργάνωση έκθεσης τοπικών προϊόντων επιχειρηματολογία και αναφέρει τις θέσεις πολιτών και δημοτικών συμβούλων που μίλησαν στην επίμαχη συνεδρίαση του Δ.Σ για τη χρησιμοποίηση πιθανών χορηγιών, ώστε να επιτευχθεί η ίδρυση του Ινστιτούτου Αρχαίου Δράματος (παρέμβαση Γ. Σαρρή) ή ακόμη η ανέγερση Πνευματικού Κέντρου (παρέμβαση Β. Πιμπή). Η αρθρογράφος θεωρεί την ιδέα της έκθεσης «ύβρη» και σημειώνει: «Τις πόρτες για την προβολή του τόπου στην περιοχή τις έχουν ανοίξει διάπλατα όχι μόνο τα Επιδαύρια αλλά και η γνωστή και άγνωστη ιστορία του Λυγουριού και της Επίδαυρας. Αλλοίμονο αν περιμέναμε να τις ανοίξουν οι 'χορηγοί' με εμπορικές συναλλαγές στη μέση του δρόμου, εκατέρωθεν του οδικού κόμβου μπροστά στο Κέντρο Υγείας! Οι πρόγονοί μας μια τέτοια απόφαση θα την θεωρούσαν *ύβρη*. Και είναι *ύβρη* που βαραίνει όχι μόνο το Δημοτικό Συμβούλιο αλλά όλους τους δημότες και τους πολίτες της χώρας.»

συζητήσεων, πιέσεων, αναζήτησης πόρων, κλπ, μέχρι τον Ιούλιο 2002, οπότε και θα πραγματοποιηθεί ο πρώτος κύκλος σεμιναρίων.

Το νέο εκπαιδευτικό πρόγραμμα εντάσσεται στο πλαίσιο των δραστηριοτήτων του Ευρωπαϊκού Δικτύου Έρευνας και Τεκμηρίωσης παραστάσεων Αρχαίου Ελληνικού Δράματος (European Network of Research and Documentation of Performances of Ancient Greek Drama). Συμμετέχουν σ' αυτό διακεκριμένοι θεωρητικοί (όπως θεατρολόγοι, αρχαιολόγοι και κλασικοί φιλόλογοι), προσωπικότητες του θεατρικού χώρου (σκηνοθέτες, μουσικοί, σκηνογράφοι, ηθοποιοί, κ.ά)⁵⁴ και μέχρι το 2013 απευθυνόταν κυρίως σε μεταπτυχιακούς φοιτητές από τον ευρωπαϊκό χώρο. Το Πνευματικό Κέντρο του Αγίου Βασιλείου χρησιμοποιήθηκε για τα περισσότερα σεμινάρια, ενώ πολλά άλλα πραγματοποιήθηκαν σε υπαίθριους χώρους του Λυγουριού, της Π. Επιδαύρου και του Αρχαίου Θεάτρου. Στο πρόγραμμα εντασσόταν και η παρακολούθηση παραστάσεων. Μεταξύ των μεγάλων σκηνοθετών που πήραν μέρος στο πρόγραμμα σημειώνουμε τους Πέτερ Στάν (Peter Stein) και Λη Μπρούερ (Lee Breuer). Για την παρουσίαση της προγραμματισμένης *Πενθεσίλειας* του πρώτου δημιουργήθηκε σοβαρότατη εμπλοκή μεταξύ Δήμου και «Αττικής Πολιτιστικής» και χρειάστηκε η παρέμβαση του ΥΠΠΟ, για να παραχωρηθεί το Αρχαίο Θέατρο Επιδαύρου τελικά στις 21/22 Ιουνίου 2002, ώστε να πραγματοποιηθούν οι παραστάσεις.⁵⁵ Ο Λη Μπρούερ, ένας από τους σημαντικότερους σκηνοθέτες και καλλιτεχνικός διευθυντής την περίοδο εκείνη του Θεάτρου Μάμπου Μάινς της Ν.Υόρκης (Mabou Mines Theater Company), πήρε μέρος στα σεμινάρια το 2008 και μίλησε στις 13 Ιουλίου στο Μικρό Θέατρο της Επιδαύρου.

Πρέπει να σημειώσουμε εδώ πως παράλληλες δράσεις και προγραμματισμοί υλοποιούνται ή απλά δημοσιοποιούνται σχετικά με την ανάδειξη του αρχαιολογικού χώρου και του Αρχαίου Θεάτρου. Η τοπική κοινωνία δέχεται με χαρά κάθε προγραμματισμό που αναδεικνύει τη σημασία της πολιτισμικής κληρονομιάς και την θέτει στο επίκεντρο του παγκόσμιου πλέον ενδιαφέροντος. Μεταξύ αυτών υλοποιήθηκε το 2001 με απόφαση του Ελληνικού Φεστιβάλ, το «Μουσείο των

⁵⁴ Στον ιστότοπο του ΕΚΠΑ αναφέρεται χαρακτηριστικά: «Έως σήμερα συμμετείχαν οι εξής ενδεικτικά: ο καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών και υπεύθυνος των ανασκαφών στον αρχαιολογικό χώρο της Επιδαύρου, κος Βασίλης Λαμπρινουδάκης. Ο καθηγητής Oliver Taplin, Magdalen College, University of Oxford, Μεγάλη Βρετανία. Ο Herman Altena, Universiteit Utrecht, Ολλανδία. Ο καθηγητής Freddy Decreus, Universiteit Gent, Βέλγιο. Ο καθηγητής Bernd Seidensticker, Freie Universitat Berlin, Γερμανία. Η καθηγήτρια Evelyn Ertel, Université de la Sorbonne Nouvelle, Paris III, Γαλλία. Η Δρ. Mary Hart, J. Paul Getty Museum, Los Angeles, ΗΠΑ. Ο καθηγητής Henri Schoenmakers, Universiteit Erlangen, Γερμανία. Η καθηγήτρια Erika Fischer- Lichte. Η καθηγήτρια Maria de Fatima Silva, Coimbra, Πορτογαλία. Η καθηγήτρια Lorna Hardwick, Open University, Αγγλία. Η καθηγήτρια Eva Stehlikova, Mazaryk University of Prague, Τσεχία. Ο καθηγητής Απόστολος Βέττας, Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Η επίκουρη καθηγήτρια Ελένη Παπάζογλου, Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Ο επίκουρος καθηγητής Μηνάς Αλεξιάδης, Πανεπιστήμιο Αθηνών. Ο λέκτορας Γρηγόρης Ιωαννίδης, Πανεπιστήμιο Αθηνών. [<http://www.theatre.uoa.gr/ereyna/ergastirio-arxaioy-dramatos.html>] (22-2-2017)].

⁵⁵ Εκτός από τις αθηναϊκές εφημερίδες που αναφέρθηκαν διεξοδικά στην εμπλοκή (π.χ. *Ελευθεροτυπία*, 30-5-2002), εκτενείς αναφορές και κριτικές γίνονται για το θέμα στην τοπική εφημ. *Εδώ Λυγουριό* (Μάιος 2002, φ.132). Πρόκειται για τη διαφωνία μεταξύ του Δήμου Λυγουριού και της «Αττικής Πολιτιστικής» σχετικά με το ποσό που θα δινόταν στον πρώτο για τη συνδιοργάνωση δυο παραστάσεων της *Πενθεσίλειας* του Πέτερ Στάν στις 21/22 Ιουνίου 2002. Τελικά, το ΥΠΠΟ παραχώρησε το Αρχαίο Θέατρο της Επιδαύρου στη Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Αργολίδας ώστε να πραγματοποιηθούν οι δυο παραστάσεις. Παρ' ότι είναι αδύνατο να γνωρίζουμε τις πραγματικές οικονομικές διαστάσεις της διαφωνίας, οι ενδοδημοτικές κριτικές μιλούσαν για προφορικές συμφωνίες (!) Δήμου Λυγουριού και «Αττικής Πολιτιστικής» που αθετήθηκαν, όπως επίσης και για αθέτηση πληρωμών της δεύτερης προς τον πρώτο για το έτος 2001.

Επιδαυρίων» που στεγάστηκε σε αίθουσα πλησίον του ξενοδοχείου «Ξενία». Τα εγκαίνια του Μουσείου έγιναν στις 20 Ιουλίου 2001 από τον τότε Πρόεδρο του Ε.Φ. Περικλή Κούκκο και την εικαστική επιμέλεια είχε ο ενδυματολόγος Γιάννης Μετζικόφ.⁵⁶

Το 2002 δημοσιοποιείται η πρόταση για την οργάνωση ενός «Πολιτιστικού Ολυμπιακού Χωριού» στο Δήμο Ασκληπιείου, πρόταση που κατατίθεται και στο Δημοτικό Συμβούλιο στις 22 Μαρτίου 2002.⁵⁷ Ο Δήμος μάλιστα, μετά από σχετικές ενέργειες, προτείνει τη δέσμευση δυο περιοχών νότια και ανατολικά της τοποθεσίας Κορώνι, ώστε να διευκολυνθεί το πρόγραμμα. Δεν υπήρξε, όμως, συνέχεια στην πρόταση αυτή.

Η προηγούμενη εμπειρία από τα θερινά σεμινάρια (2002-2013) δίνει τη δυνατότητα αναθέρμανσης της ιδέας για την οργάνωση και λειτουργία μιας εκπαιδευτικής δομής για το θέατρο, που να χρησιμοποιεί και ταυτόχρονα να ενισχύει τη διεθνή ακτινοβολία του αρχαιολογικού χώρου και της περιοχής. Η παγκόσμια ακτινοβολία του χώρου δεν ευνοεί μόνο τη λειτουργία του Αρχαίου Θεάτρου και του αρχαιολογικού χώρου. Ευνοεί κυρίως τη δημιουργική καλλιτεχνική συνάντηση, την ανταλλαγή, υλοποίηση και εξέλιξη ιδεών για την ανάδειξη και ορθή διαχείριση της παγκόσμιας πολιτισμικής κληρονομιάς μέρος της οποίας αποτελεί η Επίδαυρος. Η νέα πρόταση λοιπόν, με την ονομασία «Λύκειον Επιδαύρου», κατατέθηκε και παρουσιάστηκε στο Λυγουριό (Ξενία στο χώρο του Αρχ. Θεάτρου) και στο Ναύπλιο⁵⁸ και υλοποιήθηκε, όπως προγραμματίστηκε, τον Ιούλιο 2017 για πρώτη φορά από το «Φεστιβάλ Αθηνών-Επιδαύρου».⁵⁹ Η κινητοποίηση ανθρώπων της Τοπικής Αυτοδιοίκησης για να συμβάλουν με διάφορους τρόπους στην υλοποίησή της έδωσε ήδη τα πρώτα αποτελέσματα με την δέσμευση του αλσουλίου που βρίσκεται πίσω από το Κέντρο Υγείας Λυγουριού.

Το «Λύκειον Επιδαύρου» παρουσιάστηκε για πρώτη φορά από τον καλλιτεχνικό διευθυντή του Φεστιβάλ Αθηνών-Επιδαύρου, Βαγγέλη Θεοδωρόπουλο το Σάββατο 30 Ιουλίου 2016, στο συνεδριακό χώρο (Ξενία) του Αρχαίου Θεάτρου και την παρακολούθησε ένα πολυπληθές κοινό και οι άνθρωποι της Τοπικής Αυτοδιοίκησης, όπως και οι βουλευτές του Νομού. Στην εισαγωγική παρουσίαση ο κ. Θεοδωρόπουλος τόνισε πως :

⁵⁶ Σε σχετική δημοσίευση της εφημ. *Εδώ Λυγουριό* σημειώνονται για τη διαμόρφωση του χώρου και της έκθεσης οι συμμετοχές της θεατρολόγου Δηώς Καγγελάρη (επιλογή κοστούμιών), Ελευθερίας Ντεκώ (φωτισμός/οπτικοακουστικός σχεδιασμός) και Αντώνη Λιγνού (βιτρίνες), ενώ την ευθύνη των εργασιών είχε η Μαργαρίτα Παναγιωτοπούλου. Η εφημερίδα δεν αμελεί να σημειώσει πως τις εργασίες αποκατάστασης της πετρόκτιστης αίθουσας που ήταν παλιά αποθήκη και του εξωτερικού περιβάλλοντος χώρου, είχε ο «συμπατριώτης Πολ. Μηχανικός» Ευάγγελος Καζολιάς (Ιούλιος 2001, φ.125).

⁵⁷ Η εφημερίδα *Εδώ Λυγουριό* που παρακολουθεί τις συνεδριάσεις του Δ.Σ και δημοσιοποιεί τα υπό συζήτηση θέματα σημειώνει (Απρίλιος 2002, φ.132), πως η πρόταση γίνεται από την ΚΕΑΔΕΑ (Κίνηση για την Ειρήνη, τα Ανθρώπινα Δικαιώματα, την Επικοινωνία και την Ανάπτυξη) με τη συμμετοχή του Ευρωπαϊκού Οργανισμού Στρατηγικού Σχεδιασμού, του Ευρωπαϊκού και Ελληνικού Δικτύου Πόλεων και την Εταιρεία Ανάπτυξης Κοινωνικού Κεφαλαίου. Προφανώς πρόκειται για «προ-ολυμπιακές» προτάσεις (Ολυμπιακοί αγώνες 2004) στις οποίες δε δόθηκε συνέχεια και γι' αυτό δεν έχει γνωστοποιηθεί καμία άλλη λεπτομέρεια. Παρ' όλα αυτά, η τοπική κοινωνία κινητοποιήθηκε στην ιδέα και μόνο της υλοποίησης ενός τέτοιου προγράμματος.

⁵⁸ Γιώργος Κόνδης, «Λύκειον Επιδαύρου: μια ιδέα υλοποιείται», ηλ. έκδοση *Αργολικά Νέα*, 3-8-2016 και «Λύκειον Επιδαύρου : εκκίνηση το 2017», εφημ. *Αργολίδα*, 3-4 Δεκεμβρίου 2016.

⁵⁹ Ο Οργανισμός «Φεστιβάλ Αθηνών-Επιδαύρου» είναι ο κύριος φορέας διοργάνωσης του «Λυκείου Επιδαύρου». Περισσότερα για τις συμπράξεις και τους φορείς που συνδέονται και υποστηρίζουν το εγχείρημα βλ. http://greekfestival.gr/gr/epidaurus_lyceum.

Η Επίδαυρος είναι σημαντική για μας, όχι μόνο λόγω του Αρχαίου Θεάτρου που διαθέτει, αλλά ως τόπος: με τη γεωγραφική θέση, την ενέργεια και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, που ευνόησαν ακριβώς τη δημιουργία αυτού του εμβληματικού θεάτρου. Τοποθετώντας το Σχολείο μας στην περιοχή της Επιδαύρου απεγκλωβίζουμε την εκπαίδευση του ηθοποιού από τη συνήθη πρακτική της δουλειάς σε κλειστό χώρο και επιτρέπουμε στους σπουδαστές να αντιληφθούν πολύ καλύτερα και να βιώσουν την ανάπτυξη δυναμικών ανοικτού χώρου, που συντέλεσαν στη γένεση και την ανάπτυξη του αρχαίου δράματος.⁶⁰

Επομένως πρόκειται, αρχικά, για μια εκπαιδευτική διαδικασία η δυναμική της οποίας αναμένεται να προσδώσει νέα χαρακτηριστικά και αναπτυξιακή ώθηση τόσο στο θεσμό του Φεστιβάλ όσο και γενικότερα της θεατρικής παιδείας, καθώς επίσης και στις τοπικές κοινωνίες για τις οποίες θα είναι πολλαπλά ωφέλιμο. Εξάλλου βασικός συντελεστής και συνεργάτης στο εγχείρημα είναι το Τμήμα Θεατρικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου με έδρα το Ναύπλιο. Μια άλλη καινοτομία που εφαρμόζεται από το 2017 είναι η θεματική οργάνωση των θεατρικών παραστάσεων που θα συνδυάζεται και με το περιεχόμενο των μαθημάτων του Λυκείου. Για το 2017 είχε προκριθεί ως θεματική «Η έλευση του ξένου», ζήτημα που συνδέεται με τα σημερινά διλήμματα και θέτει μια εκ νέου συζήτηση για την πρόσληψη του πολιτικού θεάτρου της αρχαιότητας στη σημερινή εν βρασμό παγκόσμια κατάσταση, όπως τόνισε ο κ. Θεοδωρόπουλος.⁶¹ Το 2018 η θεματική «Πολιτεία και Πολίτης» ενισχύει ακόμη περισσότερο την παιδαγωγική διάσταση των δράσεων του «Λυκείου» με την «Εκπαίδευση του κοινού στο Αρχαίο Δράμα» να αγκαλιάζει πλέον και την εκπαίδευση ενηλίκων.⁶²

⁶⁰ Καταγραφή από την ομιλία του που περιλαμβάνεται και στο σχετικό Δελτίο Τύπου που διανεμήθηκε, ό.π.

⁶¹ Παρουσίαση του «Λυκείου Επιδαύρου», Ξενία, Χώρος Αρχαίου Θεάτρου Επιδαύρου, 30 Ιουλίου 2016.

⁶² Οι διαφορετικές δομές εκπαίδευσης ενηλίκων και ιδιαίτερα τα Σχολεία Δεύτερης Ευκαιρίας συμμετέχουν σε προγράμματα θεατρικής εκπαίδευσης όπως επίσης και στις εκπαιδευτικές δράσεις του «Λυκείου Επιδαύρου» από την τρέχουσα σχολική περίοδο.

Εικόνα 1: Αναγγελία για τη *Μήδεια* του Cherubini με τη Μαρία Κάλλας στο Αρχαίο Θέατρο της Επιδαύρου

Εικόνα 2 : Ο τοπικός τύπος αφιέρωσε τα πρωτοσέλιδά του στο καλλιτεχνικό γεγονός της παρουσίας της Μ. Κάλλας στην Επίδαυρο.

Ἑλλάς δὲν εἶναι μόνον αἱ Ἀθήναι

ΑΡΓΟΛΙΚΗ ΦΩΝΗ

ΕΒΔΟΜΑΔΙΑΙΑ ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΕΘΝΙΚΩΝ ΑΡΧΩΝ ΚΑΙ ΤΟΠΙΚΩΝ ΣΥΜΦΕΡΟΝΤΩΝ

Ἔτος 15ον Ἀριθμὸς φύλλου 375	Ἐκδότης—Διευθυντής ΡΕΝΟΣ ΓΡΑΙΚΟΣ	ΝΑΥΠΛΙΟΝ ΚΥΡΙΑΚΗ, 13 Αὐγούστου 1961	Διεύθυνσις ΝΑΥΠΛΙΟΥ Γραφεία: ΠΛΑΠΟΥΤΑ 14 ΑΡΓΟΣ: Βασ. Σοφίας 1
			ΣΥΝΔΡΟΜΗ ΠΡΟΠΛΗΡΩΤΕΑ

ΤΟ ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΚΟΝ ΜΑΣ ΡΕΠΟΡΤΑΖ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΑΡΑΣΤΑΣΙΝ ΤΗΣ «ΜΗΔΕΙΑ», ΕΙΣ ΤΟ ΑΡΧΑΙΟΝ ΘΕΑΤΡΟΝ ΕΠΙΔΑΥΡΟΥ

Αἱ ἀνωτέρω φωτογραφίαι εἰκονίζουσι δύο ἀπὸ τὰ ἀπειράριθμα ἀξιόλογα στιγμιότυπα ἀπὸ τὸν θρίαμβον τῆς πρώτης παραστάσεως τῆς «ΜΗΔΕΙΑ» τῆς παρ. Κυριακῆς εἰς τὸ Ἀρχαῖον θέατρον τῆς Ἐπιδαύρου. Ἐξ ἀριστερῶν εἰς τὴν πρώτην φωτογραφίαν διακρίνονται κατὰ σειρὰν ὁ σκηνοθέτης τῆς «Μήδειας» Α. ΜΙΝΩΤΗΣ, ὁ Πρωθυπουργὸς κ. Κ. ΚΑΡΑΜΑΝΛΗΣ, ἡ Μ. ΚΑΛΛΑΣ, ἡ κ. Α.Μ. ΚΑΡΑΜΑΝΛΗ καὶ ὁ Γενικὸς Διευθυντὴς τῆς Ε.Λ.Σ. κ. ΚΩΣΤΗΣ ΜΠΑΣΙΤΣΙΑΣ. Ἡ δευτέρα εἰκόνα παρουσιάζει τὸ κατάρμεστον ἀπὸ θεατῶν Ἀρχαῖον Θέατρον τῆς Ἐπιδαύρου.

Εικόνα 3 : Φωτογραφία από τις διαμαρτυρίες και τον αποκλεισμό του δρόμου προς το Αρχαίο Θέατρο το 1991 (Εδώ *Λυγουριό*, Μάρτιος 1991, φ. 36)

Εικόνα 4 : Ιούλιος 2004. Η «μάχη των προσκλήσεων» μεταξύ του Δ/ντή του Εθνικού Θεάτρου Ν.Κούρκουλου και του Δημάρχου Αλ.Τσιλογιάννη, υπερτονίζεται από το αναρτημένο πανό του Δ.Σ. του Δήμου Ασκληπείου στη διαδρομή προς το Αρχαίο Θέατρο.

